

BORECS

1972

**Tito — humanist in revolucionar
Sovražnik o Titu**

**Politični jetniki v mariborski kaznilnici,
med katerimi je bil tudi tovariš Tito**

**Gubčeva brigada na pohodu za osvoboditev
Ljubljane**

Ernest Eypper — prvi talec v Ljubljani

5

revija za zgodovino NOB in ohranjevanje revolucionarnih tradicij
Ustanovitelj revije: Glavni odbor Zveze borcev Slovenije

Izdaja: Zavod Borec

Uredniški svet: dr. Aleš Bebler, dr. Tone Ferenc, Rudi Janhuba, Ljuban Jakše, Franc Konobelj-Slovenko, dr. Lojze Krakar, Radko Polič, Tone Svetina, Črt Šinkovec, dr. Julij Titl, Vera Visočnik, Zima Vrščaj

Uredniški odbor: dr. Aleš Bebler, dr. Tone Ferenc, Ljuban Jakše, Radko Polič (predsednik), Črt Šinkovec (gl. in odg. urednik) in Zima Vrščaj

Uredništvo sprejema sodelavce vsak ponedeljek, sredo in petek od 10. do 12. ure

Rokopise pošljite na naslov: Uredništvo »Borca«, Ljubljana, Beethovnova 10
Poštni predal 203, telefon 21-901

Nenaročenih rokopisov ne vračamo

Vsebina

- 257 **Milan M. Miladinović:** Tito — humanist in revolucionar
- 269 **Andrej Kokot:** Besedi, pesem
- 270 **Bertold Brecht-Miha Klinar:** Hvalnica komunizma
- 271 **Dr. Tone Ferenc:** Sovražnik o Titu
- 274 **Branko Žužek:** Prvi maj v zaporu, pesem
- 275 **Francè Filipič:** Politični jetniki v mariborski kaznilnici, med katerimi je bil tudi tovariš Tito
- 286 **Vasilij Koprivec:** Star prijatelj, pesem
- 287 **Lado Ambrožič-Novljan:** Gubčeva brigada na pohodu za osvoboditev Ljubljane
- 296 **Črtomir Šinkovec:** Natale Colombo, pesem
- 297 **Emil Cesar:** Slovenska partizanska književnost do septembra 1943
- 305 **Jean F. Steinar:** Treblinka
- 314 **Miroslav Luštek:** Ernest Eypper — prvi talec v Ljubljani

Književnost — ocene

- 319 **Slavko Rupel:** Dve knjigi naših voditeljev
- 320 Prejeli smo v oceno

Slika na ovitku — **Milo Milunović:** Mladinska napisna akcija

Naročila in reklamacije pošljite upravi na naslov: Zavod Borec — za revijo »Borec«, Ljubljana, Beethovnova 10, telefon 22-607, poštni predal 203, ali na žiro račun pri SDK v Ljubljani 501-3-360/1, naročniki v tujini pa na račun pri Ljubljanski banki v Ljubljani 502-61806-250-514. Celoletna naročnina znaša 35 dinarjev, polletna 17,50 dinarja. Posamezna številka 3 dinarje. Tisk: Ljudska pravica v Ljubljani.

Ob
80-letnici

tovariša
Tita

Tito — humanist in revolucionar

Milan M. Miladinović

So ljudje, ki v prelomnih obdobjih ljudske zgodovine in revolucionarnega boja dajo gibanju pečat svoje osebnosti, nahajajo in najprimerneje razrešujejo družbena protislovja, pa tako postanejo veliki in dejanski voditelji ljudstva, partije in revolucionarnega gibanja. Taka osebnost je Josip Broz-Tito in zato se to naše revolucionarno obdobje priprav in izvedbe socialistične revolucije po pravici imenuje Titovo obdobje boja in ustvarjalnosti množic za uresničitev najbolj človeških ciljev socializma.

Titova revolucionarnost in humanizem se kaže v enakomerni celovitosti. Revolucionar se bojuje za nove družbene odnose, brez izkoriščanja in krivic, odnose, ki bodo omogočili človeku, da bo zableščal s svojim delom in umom ter tako zagospodoval zakonom narave in družbenih pogojev za ljudski obstoj. V tem se kaže dejanski in stvarni Marxov humanizem, pa je zaradi tega humanist samo tisti revolucionar, ki se bojuje proti vsemu, kar speljuje človeško uveljavljanje na kriva pota, in se ves posveča oblikovanju človeka, koristim razreda, partije in naroda. Bistvo Titove osebnosti in revolucionarnosti je stalni boj za uresničenje takih razmer, v katerih bo človek — ustvarjalec skupaj z drugimi enakopravnimi osebki mogel počlovečiti sebe in družbeno skupnost. Tito se je posvetil boju za zgraditev humane socialistične družbe. Kot revolucionar zmeraj gleda naprej, spodbuja napredek in se do konca posveča uresničitvi humanoetičnih izročil socializma.

Na vseh področjih in v vseh obdobjih naše socialistične revolucije je Tito izpričeval humanizem in sposobnost za revolucionarno preobrazbo stare jugoslovanske meščanske družbe v novo socialistično družbo. Vera v to ga ni zapustila niti v najhujših časih zgodovine jugoslovanskih narodov. Vera v moč osvečenega delovnega človeka prevladuje v Titovi osebnosti tudi dandanes. To lahko razberemo iz vsake njegove besede in iz vsakega dela. Po zgledu Titovih besed in dejanj je delovni človek pripravljen pokazati svojo delovno in samoupravljalno moč, kot je to delal tudi v revolucionarnem boju.

Tito ne verjame v nadljudi, ampak v človeka, »ki zna zbrati in pripraviti ljudi, da skupaj z njim zastopajo koristi ljudstva«.¹

Naši narodi s Komunistično partijo in Titom na čelu so pokazali, da so lahko tudi majhni narodi veliki, ko spoznajo namen boja za svobodo in boljše življenje. Oni so iz svojih vrst izbrali takega voditelja kot je Tito. Ustvarjajoč lastno zgodovino, sta ljudstvo in Tito v celovitem revolucionarnem procesu za zgraditev socializma postala enkratna. Zgodovina je ponovno dokazala, da lahko tudi majhni narodi naredo velika dejanja, da lahko tudi z njihovih vrst izidejo veliki voditelji,

ki po svojem značaju postanejo osebnosti svetovnega pomena. V revoluciji, danes pa pri ustvarjanju samoupravne družbe, naši narodi izpričujejo naprednost in veličino. Titova osebnost je zrasla v nedrih ljudstva in partije, z njo vred pa sta rasla tudi ljudstvo in partija ter se kalila ob izvajanju revolucionarnohumanističnih nalog svoje dobe.

I

Po prihodu v vodstvo partije, pa tudi še prej, se je Tito zavzel, da mora biti jugoslovansko delavsko gibanje nosilec novega pojmovanja o svetu, da mora izražati koristi delavskega razreda in se bojevati za takšno družbo, v kateri bo moč uresničiti najbolj humane ideale človeštva. Kot marksist, revolucionar in humanist se je bojeval zoper narodnostno, gospodarsko in socialno neenakost in izkoriščanje, zoper takšne družbene razmere, v kakršnih je človek ponižan na raven orodja, s katerim kapitalist prihaja do dobička kot svojega temeljnega cilja. Spoznal je svoj zgodovinski trenutek in ni mu bilo žal ne truda ne revolucionarne energije pri ustvarjanju družbenih sil, ki bodo sposobne organizirati boj ter povesti delovne množice v napad na nehumane osnove preteklosti. Jasno je, da se je kaj takega lahko posrečilo samo z osveščanjem o resničnih koristih delavskega razreda, z organiziranjem boja, z močno in enotno avantgardo — Komunistično partijo. Dvig zavesti delavskega razreda naše dežele in opozarjanje na njegovo moč, na vlogo in položaj v družbi, so bile osnovne naloge komunistov, na katere je stalno opominjal Josip Broz.

Samo partija, ki je postala idejnopolitična in etičnohumanistična avantgarda delavskega razreda Jugoslavije, je lahko popeljala naše narode k izvedbi etičnohumanih namerov in izpolnitvi revolucionarnih nalog. Tito se je zavedal, da frakcijski boji razjedajo enotnost partije in jo onеспособljajo, da stopi na čelo množic ter usmerja njihovo revolucionarno delovanje. Zato je storil vse, da partijo ozdravi in ustvari resnične komunistične odnose. Znotraj partije je razvil tovarištvo in nikoli mu ni bilo žal naporov, da ustvari enotno revolucionarno silo, ki bo mogla stopiti na čelo delavskega razreda kot tudi vseh drugih zatiranih in brezpravnih v boju za nove družbenogospodarske odnose. Čudno je bilo, da do prihoda Tita za generalnega sekretarja partije, ki si je postavila za nalog boriti se za takšne humanoetične in politične cilje, kot sta rešitev družbe pred izkoriščanjem in razčlovečenjem v lastnih vrstah, ni uspela uvesti ustreznih znotrajpartijskih odnosov. Tito je moral zaradi tega vložiti veliko naporov, da povrne zaupanje članstva v partijsko vodstvo, da razvije tovarištvo, enakopravnost pri kritiki, iskrenost in medsebojno spoštovanje. Brez takšnih odnosov v partiji le-ta ne bi bila sposobna povesti množic v boj, ki naj buržoazijo vrže z oblasti.

Še leta 1939, po izvojevanju velike zmage zoper frakcionaše, se je Tito boril proti pojavom, ki ne smejo biti lastni komunistom, opozarjajoč, da »za karieriste in nezdrave ambicije ne sme biti prostora v Komunistični partiji«². V referatu na V. državni konferenci KPJ, ki je bila v Zagrebu od 19. do 23. oktobra 1940 in na kateri je prišla do izraza ustvarjena idejnopolitična in akcijska enotnost kot tudi do manifestacije komunističnohumanističnih odnosov v partiji, se je zavzemal za še bolj človeške odnose med tovariši v partijskih vodstvih ter med nižjimi in višjimi vodstvi. Posebno je vztrajal na novih odnosih med vodstvi in partijskim članstvom, češ da ti odnosi »ne smejo biti komandantski, ne smemo nastopati ukazovalno, ampak tovariško opozarjati na napake ter potrpežljivo pojasnjevati stvari...«³

Skrb za ljudi je stalno navzoča nravna lastnost v Titovem revolucionarnem delovanju. Zahteval je, da je treba narediti vse, da bi dobre ljudi in revolucionarje ohranili za partijo in boj, da bi zdravo članstvo odvojili od frakcionašev, da bi ljudem pomagali pri popravljanju napak, če gre za take, ki se niso pregrešili zoper

Leta 1937 je Josip Broz-Tito postal generalni sekretar Komunistične partije Jugoslavije

temeljna programska in statutarna načela itd. Svetuje, da se mora imeti potrpljenje pri vzgoji ljudi in da si je treba prizadevati, da se ljudje učijo na lastnih in tujih napakah. Prav v teh Titovih mislih in prizadevanjih se kaže vera v ljudi, v možnost, da se bodo poboljšali ter postali iskreni in pravi revolucionarni borci.

Brez tovarštva v sami partiji tudi zaupanja ni moglo biti. S tega stališča je Tito vztrajal, da je treba zgraditi prave komunistične odnose. Govoril je, da je za komunistično partijo zelo važno, »kakšni so odnosi med tovariši«, zakaj od teh »odnosov je v marsičem odvisno uspešno delo v partiji«. ⁴ Glede na stanje v partiji, posebej pa še v njenih vodstvih, se zavzema, da se morajo med vodilnimi tovariši razviti novi odnosi, in opozarja, da »če med komunisti, posebej med vodilnimi komunisti, ni tistega srčnega tovarštva, ki nas mora vezati v skupnem boju za skupne cilje, potem bo to škodovalo uspehu tega boja, zakaj nemogoče je, da nekdo sovraži svojega tovariša, hkrati pa iskreno ljubi stvar, za katero se bije«. Iz tega izvaja sklep, da netovarištvo, nenačelnost in nezaupanje »niso lastnosti pravih komunistov«. ⁵

Posebno pozornost je posvečal varovanju partijskih kadrov pred naleti policije in pred provokatorji. Zahteval je strogo konspiracijo in varovanje partijskih tajnosti in partijskih vrst. Vedno je poudarjal, da življenja komunistov ne pripadajo le njim samim, temveč delavskemu razredu in narodu.

Organiziral je vsestransko pomoč tovarišem v zaporih buržoazne Jugoslavije. Na njegovo pobudo so bili ustanovljeni taboriščni odbori in odbori po zaporih, ki so tovarišem pošiljali tisk, partijska navodila, obvestila, hrano in druge potrebščine. To je bilo velikega pomena kot humanistična skrb in moralna podpora kadrom, ki so z junaškim obnašanjem pred razrednim sovražnikom branili koristi

partije in delavskega razreda. Ta stalni stik je imel močan vpliv na spoznanja tovarišev, da so v partiji in delavskem gibanju še vedno navzoči, da so lahko razumeli svoj položaj in vlogo glede na okoliščine, v katere so zašli. Razvil se je občutek, da niso osamljeni, da so še vedno del partije in revolucionarnega jugoslovanskega delavskega gibanja.

Josip Broz je zahteval, da morajo vsi člani partije graditi in oblikovati svoj komunistični lik, da si vsestransko prizadevajo pridobiti splošno in politično teoretično znanje, da si na osnovi dela in obnašanja pridobe moralnopolitično avtoriteto in da se usposobijo z boljšim znanjem ustvarjati vodilno in usmerjevalno vlogo boja delavskega razreda.

Zavedajoč se dejstva, da je v borih treh letih revolucionarnega dela, od 1937 do 1940, vnesel nove odnose v partijo, da je ta postala idejnopolitično enotna in organizacijsko sposobna za uspešno uresničitev proklamiranih revolucionarnohumanih in etičnih ciljev, nam Tito ob zaključku V. državne konference KPJ sporoča: »Tovariši, pred nami so usodni dnevi. Naprej sedaj v končni boj! Prihodnjo konferenco moramo imeti v osvobojeni deželi, prosti tujcev in kapitalistov!«

II

Pod Titovim vodstvom je naša revolucija v proletarski humanizem vnesla nove kakovosti pri ustvarjanju in uveljavljanju človečnosti, za katero so se potegovali poprejšnji rodovi borcev za svobodo in lepše življenje. Revolucija je razplamtela vse humane in npravne lastnosti skrite v človeku, ki jih je dušil in izkrivljal kapitalizem. Omogočila je, da v boju pridejo na svetlo najplemenitejše ljudske lastnosti, da se razvijejo in obogate z novimi tovariškimi vrednotami kot: pripravljenost na žrtvovanje za dobro ljudi in svobodo dežele, nudenje pomoči tovarišem, ko jim je ta najpotrebnejša, prevzemanje težav za ostvaritev boljših in bolj humanih življenjskih razmer, poštenje, nesebičnost, hrabrost v boju in pri izpovedovanju resnice, iskrenost, skromnost, kolektivnost in mnoge druge.

Tito je s svojim osebnim zgledom dokazoval možnost humanosti in npravne lepote nasproti sočloveku. Pri izvajanju vojnih operacij je zahteval, da je treba vselej misliti na človeka, da se s kar najmanjšimi žrtvami dosega kar največji uspehi. Uveljavlja temeljno pravilo, da »vsak starešina dobljene naloge izvaja brez žrtev oziroma s kar najmanjšimi žrtvami«. Spretnost pri poveljevanju in vodenju čet v vojni je v tem, da se »naloge izvedejo popolnoma in z malimi žrtvami«. ⁶ Kritiziral je nepremišljeno hrabrost in strogo je prepovedal vodilnim tovarišem, igrati se »s svojimi življenji, ki so bolj kot kdajkoli potrebni partiji in nam.« ⁷ Opozarjal je, da so naši narodi začeli boj »ravno zaradi tega, ker ljubijo življenje«, ⁸ s tem pa je tudi zavračal govorce o nekakšnem fatalističnem gledanju in o odrekanju lastnemu življenju. To je očitno tudi iz njegove naredbe deveti dalmatinski diviziji: »Izogibajte se hudim bojem in prevelikim žrtvam!« V tem odseva ljubezen komandanta nasproti svojim borcem, pa tudi humanizem revolucionarja in komunista.

Posebno skrb je izkazal nasproti ranjenim borcem. Bitka na Neretvi je ena najbolj humanih bitk minule vojne. Ob tej priložnosti je prišel do izraza ves Titov humanizem: narediti za ranjence vse, da bi jih rešil fašističnega uničenja, pa čeprav bi moral nekaj tudi izgubiti na hitrosti pri uresničevanju operativnih zamisli. »Mi smo storili vse, kar je bilo mogoče, da jih obvarujemo. Naši borci zaradi tega niso negodovali. To je bil za nas pomemben moralni činitelj.« ⁹

Toda razen bitke za ranjence je hkrati tekel boj tudi za obvarovanje ljudstva, ki se je umikalo skupaj s svojo vojsko. Bojevali smo se za »narod, za ljudstvo. Z nami je tedaj krenilo na desetisoče ljudi iz Korduna, Like, Banije in Bosanske Krajine«. ¹⁰

Josip Broz-Tito, generalni sekretar KPJ in vrhovni komandant NOV in PO Jugoslavije. Foto: Dj. Skrigin, Mlinište v Bosni leta 1942

Titov humanizem je prišel do izraza tudi pri razvijanju medsebojnega zaupanja pri borbah in v enotah, pri uveljavljanju najbolj pozitivnih pridobitev boja naših narodov za krepitev bratstva in enotnosti, pri izkazovanju zaupanja ljudem, ko se jim je dajalo zahtevne revolucionarne naloge, pri uvajanju borcev, da razvijejo sposobnosti in v praktičnem boju pokažejo ljudske vrednote, pri potrjevanju etičnih in revolucionarnih lastnosti itd. Pri vsem tem je bila Titova osebnost zgled in je tako še povečevala razvoj najbolj humanih odnosov v teh težkih in slavnih trenutkih zgodovine naših narodov.

V Centralnem komiteju KPJ in v vrhovnem štabu NOV in POJ je Tito ustvaril vzdušje za izkazovanje najglobljega tovarištva in humanih medsebojnih odnosov. V pisnih in poročilih nahajamo čudovite primere humanizma in tovariške pozornosti. Ko je Svetozar Vukmanović-Tempo sporočal o pripravah sovražnikov na ofenzivo, piše tovariško in pristržno vrhovnemu štabu in tovarišu Titu: »Nikar, Tito, podcenjevati te reči. Se enkrat te prosim, da paziš nase,« in potem nadaljuje: »Jaz prav dobro vem, da nam ta ofenziva (mišljena je druga sovražna ofenziva, pripominja avtor) ne bo prizadejala veliko škode. Toda bojim se samo to, da nas sovražnik ne zadene na najbolj občutljivo mesto, to je, da se tebi in vam ne zgodi kaj.«¹¹

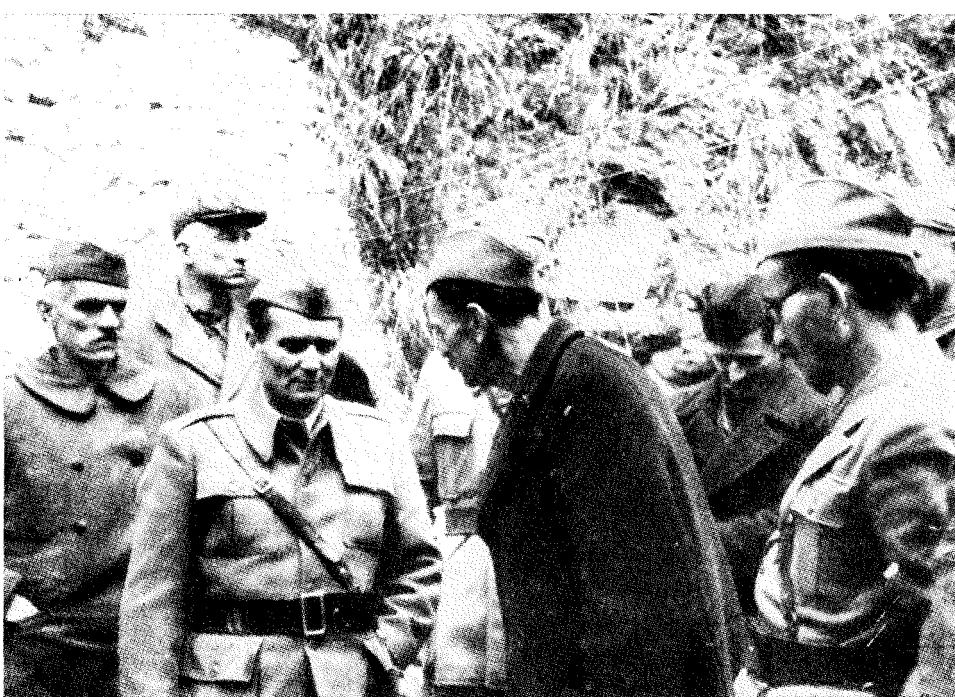
Od mnogoštevilnih pisem in poročil Moše Pijada bom povzel samo dva. Ko ga je obveščal o položaju v Črni gori, se je k tovarišu Titu obračal z besedami: »Z mojega osebnega stališča, ki kajpak nima nobenega pomena, mi je zelo žal, da bom tako dolgo časa ločen od vas... dan je nabit, delam v štabu, a ponoči na terenu, ni mi dolg čas, toda vseeno vas pogrešam,« pa potem končuje: »Zanima me, kako živite... kako se preživljate.«¹² V drugem pismu beremo: »Če prideš na Pivo, te bom obiskal, ali pa ti obišči nas. Bojim se, da boste odšli daleč, pa mi je hudo, ker ne bom z vami.«¹³ Ko obvešča Edvarda Kardelja in Iva Ribarja-Lolo, poudarja, da je tovariš Tito »zelo zadovoljen, ker sem se vrnil in zelo mu je žal, ker si ti tako daleč. Skrbi nas zate.«¹⁴ Tovariš Tito je posebno skrbel za Vladimira Nazorja. Pesniku je izkazoval spoštovanje in tovariško pozornost. O tem je Nazor pisal: »Tito mi je poslal v dar precej jabolk, ki se kar v ustih topijo, in škatlice vitaminov. Na vsak način hoče, da se v Gazvi do konca pozdravim.«¹⁵

V splošni krizi humanizma, povzročeni z malomeščanskim razčlovečenjem človeka in družbe ter s fašističnimi zločini, je bila naša revolucija zmožna razreševati družbena protislovja in hkrati uveljavljati smisel boja za novo družbo in za novega človeka, ki se je koval v ognju revolucionarne vojne. Partija in Tito sta ustvarjala nov duh odnosov med ljudmi, vračala sta človeku moč in zaupanje vase, krepila vero v človeštvo in v možnosti bolj humanega življenja. S svojimi besedami in dejanji kot voditelj partije, ljudstva in vrhovni komandant NOV in POJ, je razvijal občutek humanizma v vrstah borcev in po tej poti vplival na humanizacijo vsega našega boja. Zahteval je od borcev partizanov, da morajo biti človeški celo nasproti ujetim sovražnikom. V času četniške izdaje pri Čačku in Kraljevu, zahrbtnih ubojev in zverinstev nasproti partizanskim kurirjem in borcem, so neki partizani v trenutkih maščevanja pozabljali na vojna pravila, ki so bila uzakonjena v partizanskih odredih Jugoslavije. Zato je vrhovni komandant NOPOJ izdal naredbo, v kateri zahteva, da morajo biti partizani humani tudi nasproti ujetnikom. Pod grožnjo najstrožjih kazni prepoveduje mučenje, pretepanje ali kakršnokoli izkazovanje osebnega sovraštva do ujetnikov, ki pridejo v naše roke.¹⁶ Svoj humanizem je dokazal tudi do zajetih pripadnikov okupatorskih enot. Tito je govoril, da želimo nekoč reči, »da se je naša vojska borila častno«,¹⁷ kajti mi smo »puščali italijanske ujetnike domov, nismo jih pobijali, nismo jih mučili, ampak smo skušali iz njih narediti ljudi, ki bodo razumeli in spoštovali naš boj.«¹⁸

Skrb za ljudstvo in človeka je bila stalno navzoča pri Josipu Brozu-Titu. Zanima se in zahteva od štabov in organov ljudske oblasti, da skrbijo za nastanitev, počitek in prehrano borcev ter za nego ranjencev. Daje naloge, da morajo vsi vojni in politični organi, partijska vodstva in organi revolucionarne oblasti pravočasno najti izvore za oskrbovanje in na tem področju pokazati kar največjo iznajdljivost in partizansko vztrajnost. Stalno je poudarjal, da se bojujemo za ljudi in ravno zaradi tega mora naš boj imeti humani značaj, borcem pa je treba omogočiti, da si vojne težave lajšajo ob medsebojni pomoči in tovariški pozornosti. Daje naloge, da je treba pomagati prebivalstvu tistih vasi, ki so jih sovražniki oropali in požgali. Tako je narodnoosvobodilna vojska pod njegovim vodstvom nudila nesebično pomoč ljudem na osvobojenem in polosvobojenem ozemlju tudi tedaj, ko še sama ni imela dovolj hrane za lastne potrebe. Ljudstvo in njegova vojska sta si delila tako zadovoljstva zmag kot gorje v trenutkih porazov, zlo in dobro, hrano in lakoto itd. Ob tem skupnem naporu se je ustvarjala neuničljiva in monolitna enotnost borcev in ljudstva, razvijali so se kakovostno novi odnosi med ljudstvom in vojsko kot tudi znotraj njih. Bilo je mnogo bojev za obvarovanje ljudstva in njegove imovine, toda tudi prebivalstvo je storilo vse, da obvaruje ranjene borce, ki jih je bilo treba nositi po globokem snegu, brez hrane in počitka. Partizanski odredi, a kasneje brigade in divizije, so izpolnjevali Titov ukaz, da morajo z orožjem braniti naselja, vasi in mesta pred fašističnim nasiljem ter varovati »ljudsko imovino zoper fašistično okupatorsko ropanje.«¹⁹ Zato se je tudi zgodilo, da so »kmetje v Bosni jedli koprive, kruh pa so dajali svojim vojakom.«²⁰

Tito si je prizadeval za moralno čistost in humanizem borcev revolucije. Bil je zelo strog in je zahteval, da je treba kritizirati napake vodstev in posameznikov, toda opozarjal je, da je treba biti pri tem načelen in da je treba poznati mero. Ni dovoljeval, da se kakorkoli razvednoti partizansko ime, moralni, revolucionarni, humani in bojni lik. Revolucijo lahko prenašajo samo vdani, humani in pošteni ljudje. V razgovoru s predstavniki Hrvatske na drugem zasedanju AVNOJ je to tudi rekel, češ »da ne rabimo nepoštenih, pa četudi bi nam koristili.«²¹ Kot revolucionar in komunist se ravna po Marxovih mislih, da se nepošteni ljudje ne morejo iskreno bojevati za moralnohumane in revolucionarne cilje proletariata.

Ni mu bilo žal naporov pri usposabljanju in dviganju mladih, obetajočih in partiji vdanih borcev. Pri vzgoji kadrov je izpričal revolucionarno smelost. Stalno je zahteval, da je treba na vodilne položaje izbirati nove, mlade ljudi, ki so

Tovariš Tito v pogovoru s skupino delegatov, ki je prišla iz Črne gore na zasedanje AVNOJ v Jajce 29. novembra 1943

se »v teh časih izkazali vdani, hrabri in disciplinirani«. ²² Partijskim in vojaškim vodstvom daje nalogo, da je treba mladim borcem in članom SKOJ ter mladincem omogočiti, da v praksi pokažejo svoje sposobnosti in kakovosti. Pri uresničevanju teh misli generalnega sekretarja KPJ so bili ustvarjeni skoraj vsi nujni pogoji, kolikor so pač dovoljevale vojne razmere, da se je na bojnem polju lahko vsak izkazal in razvil svoje zmožnosti. Borci so to lahko storili, ker jih »ni nihče omejeval« in ker so imeli »vse možnosti za lastne pobude«. ²³

Tovariša Tita je zelo prizadela globina prepada in pokolov med narodi in narodnostmi, ki so jih izzvali okupatorji in domači izdajalci. Vlagal je vso svojo revolucionarno energijo in usmerjal dejavnost partije in borcev revolucije, da se bratomorni boj prepreči in v teku osvobodilne vojne ustvari čvrsto in monolitno bratstvo in enotnost naših narodov in narodnosti. Že na majskem posvetovanju 1941. leta v Zagrebu daje naloge o krepitvi bratstva in enotnosti ter za ustvarjanje marksistične nacionalne politike v Jugoslaviji. Na njem je bila tudi određena politična linija partije glede nacionalnega vprašanja. ²⁴ Pravilno, marksistično, revolucionarno in humanistično stališče o nacionalnem vprašanju je prišlo do izraza že v začetku oboroženega boja leta 1941. Vsak borec proti okupatorju in njegovim pomagačem se je hkrati bojeval tudi za nove odnose med jugoslovanskimi narodi. Pri ustvarjanju bratskih in humanih odnosov je Tito pokazal revolucionarno voljo, spretnost voditelja revolucije in v jugoslovanski praksi potrdil življenjsko moč marksistične nacionalne politike. Preprečevanje bratomorne vojne je bila humanistična zahteva, da bi se obvarovalo ljudi pred medsebojnim iztrebljanjem ter da se boj usmeri k odpravljanju družbenozgodovinskih vzrokov, ki so pripeljali do hitre kapitulacije dežele ter do razvoja šovinizma in buržoaznega nacionalizma. To je bilo humanistično dejanje, vanj pa je Tito vtikal sebe samega, svojo revolucionarno energijo in humanistično vizijo sveta, za katero se je bojeval. Vedno je

V bojih na Sutjeski je bil ranjen tudi tovariš Tito, ki počiva v družbi dr. Ivana Ribarja na Zelengori, 12. junija 1943

poudarjal, da je narodnoosvobodilni boj nerazdružno povezan z reševanjem nacionalnega vprašanja, »zakaj narodnoosvobodilni boj proti okupatorjem, ki ga je povedla Komunistična partija Jugoslavije leta 1941, je hkrati tudi simbol boja za narodnostno svobodo in enakopravnost vsakega naroda posebej.«²⁵ Zato je bil in ostal zastavonoša boja za narodnostno neodvisnost, enakopravnost in enotnost jugoslovanske socialistične skupnosti.

Internacionalizem naše revolucije in partije je prihajal do izraza med vojno in revolucijo zahvaljujoč prav osebnosti tovariša Tita. Nudil je vsestransko pomoč partijam in delavskim gibanjem sosednjih dežel. Omogočal je ustanavljanje enot drugih narodov na našem ozemlju in tako neposredno pomagal gibanjem v Bolgariji, Albaniji, Italiji, Madžarski, Romuniji in Grčiji. Internacionalizem pa se je kazal tudi v stalnem boju za doseg končne zmage nad fašizmom in kontrarevolucijo, za pomoč prvi deželi socializma Sovjetski zvezi.

Pod Titovim vodstvom in angažiranjem Komunistične partije Jugoslavije v naši revoluciji, je bil ustvarjen »tip novega človeka«,²⁶ ki bo po osvoboditvi dežele razvil ustvarjalno energijo, da bi tako ustvaril potrebne gmotne in družbene osnove za razvoj socialističnega humanizma.

III

Titov humanizem in revolucionarnost, dve njegovi prevladujoči lastnosti, sta se še bolj uveljavili po osvoboditvi. V najtežjih razmerah razdejane dežele, pomanjkanja in bede, povsod in na vsakem položaju poudarja, da »gradimo socializem za človeka in zato, ker ga gradimo za človeka, za ljudi, mora imeti humani značaj«.²⁷ Nikoli ne pozabi povedati, da naše bogastvo niso samo tovarne in ceste, temveč da je »največje bogastvo človek, novi človek, socialistični človek, ki ga je treba vzgajati«.²⁸ V vsem revolucionarnem delovanju po vojni zahteva, da mora človek postati prva skrb za jugoslovanske komuniste in da vsa »naša skrb mora biti usmerjena proti človeku«.²⁹ To je jasno, zakaj za koga gradimo socializem, »če ne za človeka«. Zato se bojuje proti vsem pojavom poniževanja in izkoriščanja človeka, pojavom brezbriznosti do ljudi ter proti zapostavljanju graditve gmotnih in socialnih osnov za človekovo moralnohumano in samoupravno oblikovanje. Strogo kritizira

Josip Broz-Tito podpisuje deklaracijo o proglasitvi federativne ljudske republike Jugoslavije

vse tiste, ki na videz v imenu višjih ciljev socializma pozabljajo na človeka. Za socialistično družbo mora biti človek najvišji cilj. Energično se bojuje proti birokratskemu odnosu do ljudi ter proti vsem pojavom razvrednotenja volje in moči samoupravljalcev. Dejavnost komunistov mora biti usmerjena k osvobajanju delovnega človeka in za njegovo usposobitev, da se bo lahko potem sam v okviru samoupravnega mehanizma bojeval proti vsemu tistemu, kar ga ovira, da bi se uveljavil kot proizvajalec in samoupravljaec. Tito je zahteval, da je treba vsakega posameznika pritegniti »v proces upravljanja in odločanja« in da mu je treba dati »maksimalne možnosti, da bi lahko sam videl uspehe svojega dela, da jih vrednoti in meri, zakaj to pomeni narediti iz njega ekonomsko in družbeno svobodnega, neodvisnega človeka, ki živi od svojega dela, rešen vsakega skrbništva in zadnjih ostankov najemnih odnosov.«³⁰ Pri izdelavi nove ustave je zahteval, da mora biti njegovo izhodišče »človek kot proizvajalec in upravljaec«.³¹

Tito je stalno z ljudstvom, prisluhne glasu množic in si prizadeva, da ta glas množic najverneje izrazi ter da uresničitelj koristi delavskega razreda in delovnega človeka. Kara tiste, ki se odvajajo od množic in ki mislijo, da vedo vse in da lahko sami vse store s sprejemanjem zakonov. Tisti, ki si »dela utvare, da je zmožen stalno učiti ljudstvo, a se od njega sam ne učiti, ta ni pravi voditelj, še najmanj pa socialistični voditelj«,³² često ponavlja Tito. Od komunistov zahteva, da so neprenehoma na strani ljudstva, da s svojimi stališči zastopajo koristi delavcev in da se borijo za njihovo uresničenje v praksi samoupravne družbe. Komunistom ne sme biti žal naporov v boju za osvoboditev družbe od birokratizma in drugih zablod, ki se porajajo in se bodo še porajale v jugoslovanski samoupravni socialistični skupnosti.

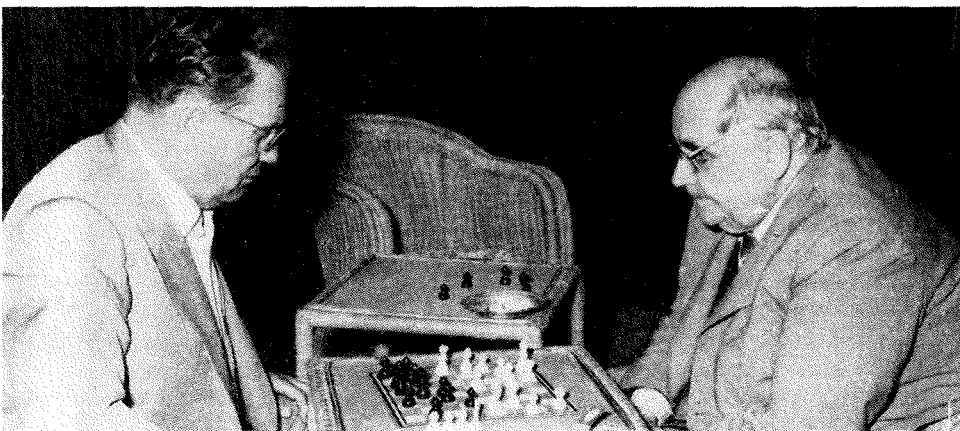
Izhajajoč iz Marxovega humanizma le-tega razvija dalje in bogati z novimi vrednotami, ustvarjenimi v jugoslovanski praksi samoupravnega socializma. Tito je do

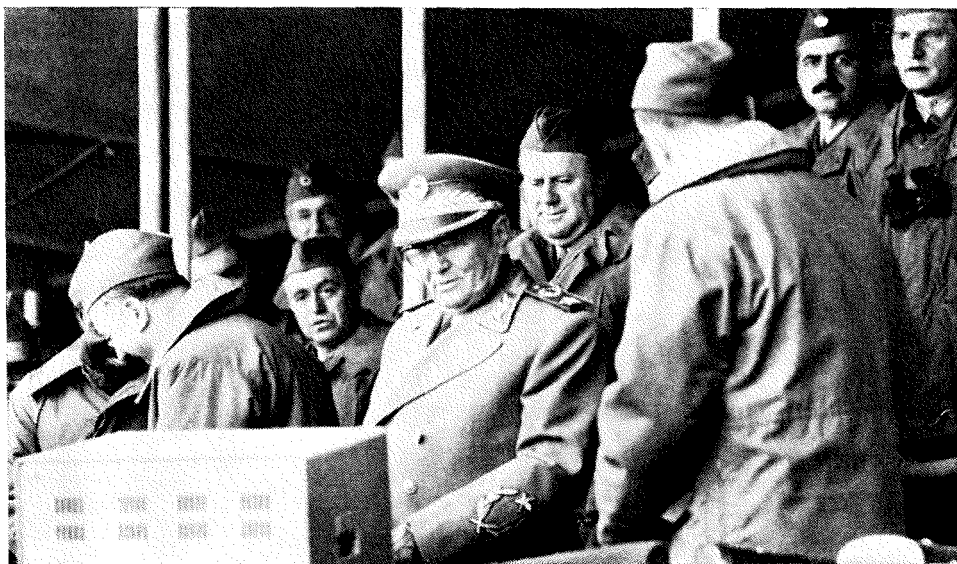
konca angažiran pri izkoreninjanju vseh pojavov življenja na tuj račun, bojuje se proti etatističnim sponam in malomeščanskoanarhističnim pojavom, ki spremljajo naš dinamični socialistični razvoj. Je stvarni humanist v besedah in dejanjih. Zavzema se za tisto, kar je mogoče uresničiti, zavedajoč se, da lahko vsaka demagogija in nestvarne obljube rodijo hude posledice pri zaupanju ljudi v voditelje, v Zvezo komunistov in za socialistični razvoj. Treba je govoriti samo tisto, kar je mogoče uresničiti v skorajšnji prihodnosti, toda tudi ne pozabiti na prikazovanje pogledov v prihodnost. Pred ljudstvom, partijo in delavskim razredom ni treba ničesar skrivati, treba je javno obravnavati težave, ki so pred skupnostjo, toda hkrati je treba predlagati ukrepe, kako jih najhitreje in s kar najmanjšimi naporimi premagati. Pri tem je komunist hkrati tudi humanist, človek, ki usmerja svojo dejavnost in delovno aktivnost delovnih ljudi k uresničevanju zastavljenih ciljev samoupravnega socializma. Tito ostro kritizira nestvarne gospodarske in delovne načrte, kritizira tiste, ki se zanašajo na nestvarne načrte brez stvarnih možnosti, a za njihovo uresničenje zahtevajo zatezanje pasu. Biti stvaren pri ocenjevanju lastnih možnosti, odgovoren za vsako izgovorjeno besedo, izza katere morajo stati dejanja, stalno spremljati družbeni razvoj in spoznavati ljudske potrebe, pa v tej smeri vlagati vse napore, da bi le-te glede na dane možnosti tudi uresničili, to so zahteve, ki jih Tito postavlja sebi in vsem komunistom naše dežele in tovarišem, ki so na vodilnih položajih.

Posebno komunistom daje nalogo, da se vzgojijo v humaniste. Govoril je: »Znati je treba približati se osebnemu življenju človeka in razumeti njegove težave, zakaj vsak človek je svet zase, bitje, ki preživlja vesele pa tudi žalostne trenutke v življenju,« in nadaljuje: »Ni zato treba biti psiholog, dovolj je biti človek, ki ima srce in občutek za ljudi.« Ko sklepa to misel, pravi: »Mi nismo nekakšni samaritanci, toda mi smo komunisti, a komunisti morajo v prvi vrsti biti humanisti.«³³ Humanizem je bil in bo vedno ostal osnovna lastnost komunista in revolucionarja. Brez tega se ne bi mogel navdušiti za boj proti vsem krivicam in nečloveškim razmeram ter za graditev pravičnega družbenega reda, v katerem bo človek postal največja vrednota.

Zaupanja v delavski razred in delovne ljudi, da so zmožni uresničiti cilje samoupravnega socializma, ni Titu nikoli manjkalo. Ustvarjalna moč delovnih ljudi je nenadomestljivo gibalno za dosego bogatejše družbe. Prav zaradi tega je treba storiti vse, da bodo delovni ljudje postali resnični nosilci socialnega napredka, graditelji in ustvarjalci gospodarskih in socialnih osnov humanega življenja. Zato je nujno, da je delovni človek zainteresiran, usposobljen in svoboden pri odločanju o presežkih

Tovariš Tito in književnik Miroslav Krleža pri šahu

Vrhovni komandant JLA Josip Broz-Tito na manevrih »Svoboda 71«

dela, ki jih sam ustvarja v delovnem postopku in pri intelektualnem delu skupaj z drugimi ljudmi v delovni organizaciji ali delovni enoti. Ta materialni interes, združen s samoupravno močjo, družbenim ugledom in spoznanjem je materialna sila, ki edina lahko pospeši ritem našega razvoja v socializmu. Delovnim ljudem je treba omogočiti, da sami urejajo svoje medsebojne odnose na humanih osnovah naše družbe, da ob delu in samoupravljanju humanizirajo tudi sebe same, da naredijo delo za življenjsko potrebo človeka, da v samoupravni praksi dobijo priznanje sposobnih proizvajalcev in samoupravljalcev kot celovitih socialističnih osebnosti. Ni treba, da partija oziroma Zveza komunistov vlada v imenu delavskega razreda, temveč je delavski razred sposoben, da sam ureja družbene zadeve ob usmerjajoči vlogi Zveze komunistov.

Jugoslovanska praksa samoupravnega socializma je pokazala, da je Titova humanistična vizija socializma stvarna in revolucionarna. Delovni ljudje so pri samoupravljanju izpričali veliko delovno energijo, lastne pobude in ustvarjalnost pri organiziranju proizvodnje in družbenega življenja v delovni skupnosti. Na ta način najbolje in najhitreje uresničujejo zahtevo o osvoboditvi dela in človeka, to humanistično in socialnoetično zahtevo, ki so jo sebi za cilj zastavljali Marx, Engels, Lenin in drugi voditelji revolucionarnega komunističnega delavskega gibanja.

Doseči kar najboljše in najbogatejše življenje po najhumanejši poti, tak mora biti cilj razvoja Jugoslavije. Zakaj pri nas je »človek, pri nas so ljudje vse«, naš cilj pa je »kar najhitreje in kar najbolj humano ljudem, posameznikom in skupnosti narediti lepše življenje«,³⁴ govori Tito. V vseh razmerah in ko so le-te najtežavnejše, »skušamo skrbeti za človeka, za katerega se tudi gradi socializem.«³⁵ To ni samo humanistična zahteva, ampak stvarnost, za katero se Tito neprenehoma bojuje.

Po svojem humanizmu in revolucionarnosti je Tito poznana in priznana osebnost ne samo v naši deželi, ampak tudi v sodobnem svetu. Za splošno človeške ideale, kot so mir, svoboda in osvoboditev od zatiranja in krivic, se je zmožen boriti samo revolucionar in humanist. Ko Tito opozarja na osnovne interese ljudi na svetu in ko se zavzema za njihovo uresničitev, postaja del tistih sil, ki se dandanes borijo za mir in napredek na svetu. Njegove obsodbe nasilja, zatiranja in agresije so besede vsega svobodoljubnega človeštva, v njih so izraženi splošni interesi ljudi

Tovariš TITO

Vrhovni komandant

Narodno-osvobodilne vojske Jugoslavije

Prva grafična podoba tovariša Tita je v Sloveniji izšla novembra 1942 v »Delu«, glasilu KPS. Risbo je prerisal iz nekega hrvaškega partizanskega časopisa tedanji študent arhitekture Vlasto Kopač. Ta časopis so prinesli partizanski kurirji iz Bosne na Dolenjsko, odtod pa je po tajnih poteh prispel v ilegalno tiskarno v Ljubljani

in stvarnost današnjega zgodovinskega trenutka. Ni večje humanistične naloge kot je boj za mir in socializem, zakaj to je edini izhod za rešitev človeštva pred samouničenjem. Vse svoje sposobnosti, ob podpori narodov in narodnosti naše dežele, pa vseh zaslužjenih, nesvobodnih in izkoriščanih, je Tito osredotočil v boju za človeka, za družbo, v kateri bodo ljudje živeli brez zatiranja, za družbo, v kateri bodo svobodni tudi mogli graditi bogatejše in bolj humano življenje.

Ne slavimo zaman vsakokratnega Titovega rojstnega dne, zakaj naša dolžnost je, da poudarimo humanizem njegovih misli in dejanj ter da gremo po njegovih stopinjah v interesu socializma in nas samih. Vse njegovo življenje je boj revolucionarja, komunista in humanista. On je prepočil svojo osebnost z vso našo preteklostjo, sedanostjo in prihodnostjo. Zato moramo dalje razvijati njegova dela, prevzemati humanistične usmeritve, delati za uresničevanje še bolj humanih in bogatejših družbenih odnosov.

Prevedel Franci Strle

Opombe

- ¹ Josip Broz-Tito: Govori in članki, Naprijed, Zagreb, 1960, knjiga XIII, str. 42.
- ² Tito: Skrb za kadre, »Proleter«, maj 1939.
- ³ Gradivo o V. državni konferenci KPJ, »Komunist« št. 1, 1949, str. 93 in 94.
- ⁴ Prav tam.
- ⁵ Prav tam.
- ⁶ Zbornik dokumentov in podatkov o NOV, del II, knjiga 7., str. 277 in 278.
- ⁷ Pismo CK KPJ z dne 19. 4. 1942, IRP Beograd 1666/IV, 1d-13/42/36.
- ⁸ Govori in članki, knjiga II, str. 327.
- ⁹ Uvod v knjigi »Neretva«, knjiga 1, str. 8, izd. VIZ 1965.
- ¹⁰ »Borba« z dne 4. XI. 1965, str. 7.
- ¹¹ Pismo z dne 15. I. 1942, IRP Beograd 590/V, 3-1 (42) 14.
- ¹² Pismo z dne 11. III. 1942, IRP Beograd 4306/III, 8-3 (42) 108.
- ¹³ Zbornik dokumentov in podatkov o NOV, del II, knjiga 4, dok. 37.
- ¹⁴ Pismo z dne 10. IV. 1942, IRP Beograd 713/V 4-19 (42) 198.

- ¹⁵ V. Nazor: »S partizani«, knjiga 1, str. 95.
¹⁶ Zbornik dokumentov in podatkov o NOVJ, del I., knjiga 2., str. 223 do 224.
¹⁷ Govori in članki, knjiga IV., str. 121.
¹⁸ Prav tam.
¹⁹ Zbornik dokumentov in podatkov o NOVJ, del II, knjiga 1., str. 12.
²⁰ Govori in članki, knjiga II, str. 14.
²¹ Zbornik dokumentov in podatkov o NOVJ, del II, knjiga 11, str. 453.
²² Pismo R. Končarju z dne 12. IX. 1941, IRP Beograd, 1777/3-3 (41) 34.
²³ Govori in članki, knjiga I., str. 46.
²⁴ Sklepi majskega posvetovanja 1941. v Zagrebu kažejo na pravilno uporabo marksistične nacionalne politike v času razpihovanja bratomorne vojne. Zapisnik s tega posvetovanja najočitneje kaže, kako je partija uspela zagotoviti pravilno politično linijo tudi na tem področju naše revolucije.
²⁵ Govori in članki, knjiga I, str. 174.
²⁶ Prav tam, knjiga VI, str. 45.
²⁷ Prav tam, knjiga VI, str. 26.
²⁸ Družbena vloga SKJ, str. 32, izdala »Kultura«, Beograd, 1960.
²⁹ Govori in članki, knjiga IV, str. 281.
³⁰ Govori in članki, knjiga XV, str. 185.
³¹ Prav tam, knjiga XVI, str. 114.
³² Prav tam, knjiga V, str. 40.
³³ Govori in članki, knjiga XIII, str. 397.
³⁴ Govori in članki, knjiga VI, str. 283.
³⁵ Prav tam.

Besedi

Andrej Kokot

*Ti si pesem,
 jaz sem kamen.
 Ti si voda,
 jaz sem čoln.
 Ti si življenje,
 jaz sem smrt.
 Ti si ptica,
 jaz sem lovec.
 Ti si roža,
 jaz metulj.
 Pa sem jaz sodnik
 in ti obtoženec moj.*

Hvalnica komunizma

Bertold Brecht
prepesnil Miha Klinar

*Umljiv je.
Sleherni ga razume.
Lahek je.
Nisi izkoriščevalec,
lahko
ga boš dognal.
V tvoje dobro je.
Zato
se o njem pouči!
Le bedaki
ga imenujejo
bedastega
in umazanci
umazanega.
Pa je proti umazanosti
in proti neumnosti.
Izkoriščevalci
ga žigosajo
z zločinom.
Mi pa vemo,
da pripravlja
zločinu konec.
Ni blaznost,
marveč
konec blaznosti.
Ni kaos,
marveč red.
Je preprost
kot vsaka mojstrovina.
Te pa brez truda
ni moč ustvariti.*

Dokumenti

Sovražnik o Titu

Gradivo

Dr. Tone Ferenc

V narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov sta si stala nasproti dva popolnoma različna nasprotnika. Na eni strani je bil fašizem kot najbolj reakcionarna oblika imperializma s svojim osvajalnim in uničevalnim programom ter izdelanim bojnim aparatom. Na drugi strani pa so bili svobodoljubni jugoslovanski narodi, ki so se pod vodstvom Komunistične partije Jugoslavije bojevali za svojo narodno in socialno osvoboditev in si svoj bojni aparat morali šele ustvarjati, prvi dve leti celo brez vsake gmotne pomoči velikih zaveznikov. Pač pa so veliko tehnično premoč fašističnih sil na drugi strani nadkriljevali izredno junaštvo, nesebična požrtvovalnost partizanov, njihova visoka politična zavest, sposobnost in iznajdljivost njihovih poveljnikov in političnih komisarjev, velika gmotna in moralna podpora ljudskih množic itd.

Te in druge odlike partizanske strani so morali v svojih zaupnih dokumentih priznavati tudi fašistični okupatorji. Ob upoštevanju, da je bil boj med fašističnimi okupatorji in osvobodilnim gibanjem splošen, nepomirljiv in neprizanesljiv, boj na življenje in smrt, v katerem se niso štedila niti življenja niti sredstva, dobijo ta priznanja še poseben pomen. Nikakor jih ne moremo jemati kot izraz neke vljudnosti in spoštljivosti, kakor bi mogli včasih jemati izjave prijateljev in zaveznikov, temveč kot prisiljeno priznanje dejanskih lastnosti.

Na voljo nam je vedno več sovražnikovih dokumentov, v katerih celo najvišji fašistični voditelji priznavajo izredne vojaške in politične sposobnosti vrhovnega komandanta NOV in PO Jugoslavije, maršala Josipa Broza-Tita. Navedli bomo odlomke iz treh sovražnikovih dokumentov.

Dne 31. julija 1944. leta, tj. enajst dni po atentatu, ki ga je preživel, je Hitler v svojem »volčjem brlogu« v Vzhodni Prusiji, kot po navadi vsak dan razpravljaval z operativnim oddelkom vrhovnega vojaškega poveljstva o položaju na frontah. Trije generali (Jodl, Warlimont in Fegelein), polkovnik, dva podpolkovnika in major so mu na kartah kazali položaje nemških in nasprotnikovih enot, premike itd., medtem ko sta dva stenografa vestno zapisovala vsako njegovo besedo. Sredi razprave o čistih operativnih zadevah je Hitler nenadoma spremenil temo — in verjetno razočaran nad vojaško elito, ki je sodelovala pri atentatu — govoril o potrebi, da mlajši ljudje hitreje napredujejo.

»Popolnoma pravilno je, da Tita označujejo za maršala; mož, ki z nič nenehno drži v šahu vso sovražno vojno silo, si zasluži naziv maršala dosti bolj, kakor pa si je pri nas marsikdo zaslužil naziv generalni polkovnik ali feldmaršal, pa ni mo-

gel z najboljšim orožjem, ki je bilo kdajkoli na svetu, ravnati spretno. To si zasluži tak korenjak in zakaj ne bi jaz pridnih, hrabrih oficirjev obravnaval enako, treba jim je le dati prilžnost.«

Podobno je maršala Tita ocenjeval Heinrich Himmler, ko je 21. septembra 1944 v Jägerhöhe govoril neki skupini višjih oficirjev:

»Hočem vam navesti še en primer žilavosti, žilavost maršala Tita. Reči moram, da je to star komunist, ta gospod Josip Broz, da je odločen. Žal je naš nasprotnik. Ta je res zaslužil naslov maršala. Ko ga primemo, končamo z njim takoj, o tem bodite prepričani. Naš sovražnik je, ampak jaz bi hotel imeti ducat Titov v Nemčiji, mož, ki bi bili voditelji ter bi imeli tako odločnost in tako krepke živce, da se nikdar ne vdajo, pa če so tudi popolnoma obkoljeni. Ta človek z ničimer ne razpolaga, absolutno z ničimer. Je med Rusi, Angleži in Amerikanci, pa se upa briti norce iz njih in na najsmušnejši način poniževati Angleže in Amerikance. To je človek Moskve. Od tam so mu poslali orožje. Velikokrat je bil obkoljen, pa se mu je vsakokrat posrečilo, da se je prebil. Nikdar ni kapituliral. Mi vemo bolje kot kdo drugi, kakšne težave nam dela na srbskohrvaškem prostoru, to pa le zato, ker se tako trdovratno bori. Bataljone se upa imenovati brigade, mi pa mu takoj nasedemo. Brigada? Bog nas varuj! Togi vojaški možgani začno kar naprej misliti na enote šest do osem tisoč mož. V resnici pa je tisoč v tropo zbranih potepinov, kar je na mah postalo brigada. In tako razbijamo in drobimo te divizije in kor-puse, ta človek pa venomer postavlja nove. To napravi lahko le zato, ker je brez-kompromisen in žilav vojak, ker je trdovraten poveljnik.«

Iz Himmlerjevega govora veje zagrizeno sovrašstvo proti maršalu Titu in osvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, občudovanje Titovega junaštva, odločnosti in vztrajnosti, naivno pričakovanje, da bo fašistom uspelo prijeti Tita in ga takoj usmrtiti itd. Jasno je tudi izražena želja, da bi rad imel vsaj ducat Titov v Nemčiji, čeprav je imela Nemčija tedaj vsaj ducat in pol feldmaršalov, ki pa so se kljub prepovedim tudi vdajali (von Paulus), umikali (vsi po vrsti) ali celo sodelovali v zaroti proti Hitlerju (Witzleben, Kluge, Rommel) itd. Tako trdovratno kot Tito in partizani se res ni bojeval nihče in verjetno ni primera, da bi se sovražniku kdaj vdala cela enota narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije.

Če sta Hitler in Himmler le na splošno primerjala maršala Tita z nemškimi feldmaršali, pa je zanimivo, da je prišlo tudi do določnejše primerjave z vrhovnim poveljnikom nemške vojske za jugovzhodno Evropo, generalfeldmaršalom Maximilianom von Weichsom. Podrejena mu je bila vsa nemška in v nekem pogledu tudi vsa kvislinska vojska v Jugoslaviji (razen v Sloveniji), Grčiji in Albaniji, ki pa je do pozne jeseni 1944. leta morala izprazniti večji del Balkanskega polotoka. Ker sta si takrat na fronti med Dravo in Jadranskim morjem stali nasproti Titova in Weichsova vojska, bi bila vsaj glede na to primerjava upravičena ali skoraj upravičena.

Dne 11. decembra 1944 sta obiskala Zagreb šefa civilne uprave sosednjih slovenskih pokrajin Kranjske in Štajerske, dr. Friedrich Rainer in dr. Sigfried Uiberreither, da bi se s tamkajšnjimi nemškimi in ustaškimi funkcionarji pogovorila o morebitni evakuaciji »Nemcem prijaznih Hrvatov«. Dr. Rainer je nato 20. decembra Martinu Bormannu posredoval vtise o teh funkcionarjih (Kammerhofer, Kasche, Weichs in Pavelić). O generalfeldmaršalu von Weichsu je povedal sledeče:

»Weichs je imeniten, utrujen, star gospod brez iniciative, nima celotnega pregleda nad položajem, ki ga motri le z vojaške plati, opozarja nenehno na povelja od zgoraj in kaže, da v svojih poročilih navzgor ne razvija nobene pobude. V celoti najslabši vtis z vsega zagrebškega obiska. Tudi njegov štab je podobne kakovosti, razlikuje se le načelnik štaba. Kaže, da je brezupno, da bi se s tem vodstvom uspešno zoperstavljali revolucionarnim, iniciativnim in aktivnim metodam maršala Tita.«

Vrhovni komandant NOV in POJ maršal Tito pregleduje postrojene borce 1. dalmatinske brigade na Visu, 16. septembra 1944

Znani so še drugi sovražnikovi dokumenti s podobnimi ocenami vojaških in političnih sposobnosti maršala Tita. Tudi iz njih vejeta na eni strani zagrizeno sovraštvo, na drugi pa odkrito ali posredno priznanje človeku, ki je zmagovito vodil boj za narodno in socialno osvoboditev jugoslovanskih narodov.

Prvi maj v zaporu

Branko Žužek
Spominu sestrične Ine

*Sivina jutra se je zakadila
z meglo v dvorišča, pljusknila prek streh.
V jetniški dan se topo je budila
človeška beda na cementnih tleh.*

*Kdo kliče? Trudni od lakote in ran
oči otekle hlasno so odprli,
se sunkovito dvigali in drli
k edini lini, ki je zrla v dan.*

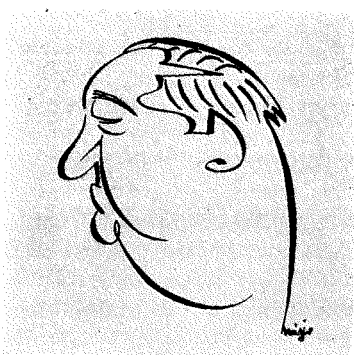
*»Tovariši, zvestoba, domovina!«
S pestmi na križih onkraj je slonela,
bodрила jih je, vsa prosojno bela.
In so se začudili. Je res Ina?*

*Kako da ni za vselej onemela,
neštetokrat tepena, polna ran . . . ?
»Tovariši, za prvi majski dan!«
jim zaklicala je in je zapela.*

*In tisoč src osuplo je obstalo;
bila je pesem, ki podžiga nade,
ki kliče iz okov na barikade,
moj bog, saj poje internacionalo!*

*In v tisoč srcih up je oživel,
zanosno pesem so za njo povzeli,
v pretečem zboru so zapeli
en sam napev in tisočer odmev,*

*iz slednjih ust, iz slehernega grla
je pesem bila kot iz nakovala . . .
Tedaj meglo je sončna luč pregnala
in v ječe s kopji zlatimi pridrla.*

Politični jetniki v mariborski kaznilnici, med katerimi je bil tudi tovariš Tito

Pričevanje

Zgodovina **Francè Filipič**

Mariborska kaznilnica je sprejela prve kaznjence 1889. leta. Prostora je bilo v kaznilnici normalno za 500 do 550 obsojencev, dejanska zasedba pa je v teku let zelo nihala. Tako je bilo v kaznilnici ob koncu leta 1889 99 jetnikov, čez deset let pa se je število povzpelo na 631. V letu 1919 je padlo na 245, leta 1921 pa je doseglo najvišje število v času stare Jugoslavije — 661. Tako je bilo do leta 1941 v mariborsko kaznilnico sprejetih 14.649 obsojencev.¹ Danes nas predvsem zanima, koliko je bilo med temi obsojenci političnih jetnikov. Povsem točnih podatkov verjetno ne bo mogoče nikoli dobiti, ker so se kaznilnične matične knjige baje izgubile. Vendar je nekaj podatkov mogoče razbrati iz ostankov bivšega kaznilniškega arhiva, katerega jedro hrani Pokrajinski arhiv v Mariboru, kolekcije spisov pa so še v arhivu Muzeja narodne osvoboditve v Mariboru, v Zgodovinskem arhivu CK ZKS v Ljubljani, v Arhivu za raziskovanje delavskega gibanja v Beogradu in verjetno še kje. Za obdobje do konca prve svetovne vojne so ohranjeni podatki za 142 zapornikov nekriminalne narave, ki jih vsaj delno lahko štejemo med politične. Do leta 1909 prevladujejo obsojenci, ki so se žaljivo izražali o vladarju ali kakšnem članu cesarske družine in zaradi motenja javnega reda in miru, v naslednjih letih, do razpada stare Avstrije, pa se ta slika bistveno spremeni: obsojenci so v kaznilnici zaradi vohunstva, zaradi veleizdaje in pripadnosti raznim protidržavnim ilegalnim organizacijam. Precej obsojencev je moralo za kaznilniške zidove v prvem letu svetovne vojne zaradi izjav v zvezi z atentatom na Franca Ferdinanda. Ohranjeni so spisi za 53 oseb, ki so bile pripeljane v mariborsko kaznilnico med 27. avgustom 1916 in 3. majem 1917 in ki so jih izredna poljska in trdnjavska vojaška sodišča obsodila na visoke zaporne kazni zaradi sodelovanja s črnogorsko in srbsko vojsko; večinoma Hercegovci, ki so se v prvih mesecih vojne vključili v črnogorsko pastrovsko četo, in Dalmatinci, ki so šli v črnogorsko spodnjegrbljansko četo. Med posamezniki naj imenujem tri za zgodovino zanimive osebe, ki jih po najstrožji presoji lahko smatramo za politične jetnike: Josef Vidali, Johann Grion in Ante Filipič. Josef Vidali in Johann Grion iz Pulja sta bila 18. junija 1909 pred deželnim sodiščem v Celovcu obsojena zaradi političnih deliktov, predvsem zaradi članstva in delovanja v ilegalni organizaciji italijanske socialne demokracije. Dobila sta vsak po osem mesecev težke ječe. V kaznilniškem arhivu je ohranjen njun sodni spis, iz česar lahko sklepamo,

da sta svojo kazen odslužila v Mariboru. Ante Filipić, študent trgovske akademije v Zagrebu, je bil 15. marca 1915 pred deželnim sodiščem v Zadru obsojen na 20 mesecev težke ječe zaradi delovanja v ilegalni organizaciji narodno revolucionarne mladine. Njegova politična podoba je zelo zanimiva, saj je odigral dokaj pomembno vlogo v povezovanju narodno osveščene mladine na slovanskem jugu, posebno tesne so med drugim tudi njegove zveze s slovenskim preporodovskim gibanjem. V mariborsko kaznilnico je bil pripeljan 15. aprila 1915, 8. januarja 1916 pa ga je orožniška eskorta odpeljala v avstrijsko policijsko jetnišnico Göllersdorf.²

V času stare Jugoslavije je bilo v mariborski kaznilnici zaprtih 91 jetnikov, ki so bili obsojeni zaradi komunističnega delovanja ali pa bili vsaj v najožji zvezi z delavskim revolucionarnim gibanjem. Prvi med njimi je bil Jernej Toplak.³ Vpisan je pod datumom 2. 11. 1921, obsodilo pa ga je okrožno sodišče v Celju zaradi komunistične propagande na tri leta težke ječe, vendar mu je bila kazen pozneje znižana na dve leti. Potem so se zvrstili: leta 1922 Franc Schwarzenberg, leta 1924 Alojzij Sedej, leta 1925 Ivan Strojin, leta 1926 Benedikt Skitarelić, leta 1929 Josip Dužević, Ladislav Goršek, Gustav Šprljan in drugič Benedikt Skitarelić, leta 1930 Josip Kocman, Jakob Butala, Alojzij Kerše, Rodoljub Čolaković, Rade Vujović, Ljubomir Dolić, Boris Kidrič, Viktor Kobal, Anton Lulik, Oton Makovec, leta 1931 Josip Broz, Jovan Trajković, Stevan Čolović, dr. Salomon Levi, leta 1932 Vinko Dečak, Valentin Mlinarič, leta 1933 Ivan Rancinger, Josip Just, Janez Perenič, Dušan Kermauner, leta 1934 Tone Rader, Franc Hribar, Branko Diehl, Vilko Šlander, Josip Turk, Vili Vresk, Slavko Šlander, Rudi Hribar, Kozelj-Rugelj Kazimir, Viktor Arzenšek, Izak Feuerberg, Ivan Spolenak, Ivo Židan, leta 1935 Milan Apih, Franc Vrunč, Tone Tomšič, leta 1936 Ivan Marinković, Ivan Sabolek, Trajko Stamenković, Pavle Dursanović, Mirko Tomičić, Đorđe Mitrović, Franjo Kralj, Sigmund Kraus, Ivan Brijaček, Anton Suknaić, Viktor Ivičić, Zvonimir Svjetličić, Mirko Vanić, Mihajlo Bumbulović, Lovro Šperac, Josip Bosak, Đevad Maglajić, Aleksander Radić, Jovan Jerković, Naftali Demajo, David Demajo, Vladimir Stefanović, Vladimir Brkić, Zvonimir Brkić, Mihajlo Zidanšek, Teodor Krivak, Milan Hofman, leta 1937 Viljem Šlander, Josip Marko, Jožef Korošec, Živko Živković, Stevo Delević, Petar Vesović, Mirko Vesović, Radivoje Vukičević, Vukadinović-Mičović Vukadin, Dragoslav Pavlović, Ljubomir Jevremović, leta 1938 Adolf Schreiber, Vasa Roknić, Milenko Kušić, leta 1940 Sava Mitrović, Vladimir Aksentijević, Velimir Bogavac, Gligorije Ernjaković — in kot poslednji leta 1941 Andrej Stegnar, ki ga je okrožno sodišče v Ljubljani 19. 11. 1940 obsodilo zaradi komunističnega delovanja na dve leti robije. Poleg komunistov pa je bilo v letih stare Jugoslavije v mariborski kaznilnici zaprtih še najmanj 35 jetnikov, ki so pripadali raznim političnim gibanjem v Jugoslaviji, večinoma hrvaškim nacionalistom raznih smeri, vmes pa so bili tudi jetniki, obsojeni zaradi špijonaže in jetniki, ki so jih obsodila vojaška sodišča. Posebej naj omenim, da je bilo 21. avgusta 1935 iz Lepoglave v Maribor prestavljenih 14 hrvaških nacionalistov, med katerimi jih je bilo nekaj, ki so v tem obdobju v ujetništvu že najožje sodelovali s komunisti in pozneje tudi prešli na pozicije delavskega revolucionarnega gibanja kot Vladimir Sečka, Ante Dobrila, Šime Balen, Josip Japunčić in drugi, bili pa so med njimi tudi ljudje kot Juca Rukavina, ki se je v drugi svetovni vojni vpisal v zgodovino naših narodov kot najhujši ustaški krvnik. Leta 1939 je prestopil prag mariborske kaznilnice Ervin Pernat, prvi politični jetnik, ki je bil obsojen na dve leti in 1 mesec robije zaradi propagiranja nacizma; v naslednjih dveh letih, tik pred začetkom okupacije, pa je bilo pripeljanih v kaznilnico še sedem oseb.⁴

Ko listamo po seznamu komunističnih političnih zapornikov, najdemo precej imen, ki danes predstavljajo najvidnejše osebnosti naše sodobne politične zgodovine; med njimi na prvem mestu ime, ki nam je simbol, ime in priimek tovariša Tita: Josip Broz. Poleg Tita je v zgodovini jugoslovanske komunistične parti-

Policijski posnetek Josipa Broza-Tita iz leta 1928

je zavzemal med obema vojnama, od jetnikov, ki so šli skozi mariborsko kaznilnico, ob Borisu Kidriču Đorđe Mitrović kot sekretar Zembilja, biroja partije v domovini, najvišji položaj. Rojen 23. aprila 1905 v Tuzli se je izučil knjigoveške obrti. Do leta 1928 je delal v Somboru v grafični industriji. V tem času je nedvomno imel že določen položaj v partijski organizaciji, čeprav je pozneje v preiskavi trdil, da je v partijo stopil šele leta 1929 v Subotici. Ko je prišel iz Sombora v Subotico, je dejansko leta 1928 nasledil Čebi Lajoša kot sekretar okrožnega komiteja subotičke partijske organizacije. V Subotici je deloval do 15. avgusta 1931, ko se je pred policijskim zasledovanjem umaknil preko Budimpešte na Dunaj. Nekajkrat se je še vrnil v Vojvodino, toda po treh mesecih je odšel v Moskvo, na šolanje na KUMZ. V času njegovega delovanja v Vojvodini ga opisujejo kot izredno spretnega organizatorja, ki se je predvsem kot športnik, kot organizator nogometa in nogometni sodnik, znal približati mladim ljudem. V zadnjih mesecih svojega delovanja je začel vzpostavljati širšo organizacijo in povezovati Sento, Kanjižo in Ado s Subotico.⁵ V Moskvi je ostal do konca decembra 1934 in se nato preko Dunaja vrnil v domovino. Kot ilegalen partijski delavec je odšel v Beograd, kjer je sodeloval pri organizaciji pokrajinskega komiteja. Ko je aprila 1935 v Beogradu prišlo do vdora v partijsko organizacijo, so postajali pogoji za delo vedno težji. In ko je po junijskem plenumu politbiro CK ustanovil državni biro z Đorđem Mitrovićem na čelu, se je Mitrović preselil v Zagreb. Biro je bil ustanovljen kot »operativni organ biroja centralnega komiteja za neposredno vodenje vsega dela partijskih organizacij v državi«. Bil je neposredno povezan z vsemi pokrajinskimi komiteji, sprejemal in obravnaval je njihova poročila, določal stališča in dajal direktive o vprašanjih, ki jih je vsiljeval položaj. Sedež je imel v Zagrebu, kjer je bila tudi centralna partijska tehnika. V Zagrebu je deloval pol leta in pomembno vplival na organizacijsko krepitev partije in SKOJ.⁶ Sploh je bilo leto 1935 odločilno v notranji krepitvi partije in njenem preraščanju v množičnost. V tem obdobju se je Mitrović predstavil kot spreten organizator in partijsko središče v Zagrebu je lahko v vse večji meri vplivalo tudi na položaj v posameznih pokrajinah. Potem pa je v oktobru 1935 prišlo do vdora v posamezne partijske organizacije.⁷ Do usodne kulminacije je prišlo 14. novembra 1935, ko je ob aretaciji Franja Kralja, vodilnega človeka v pokrajinskem komiteju hrvaške partije, prišlo tudi do aretacije Đorđa Mitrovića. Tega dne je namreč policija zasledovala Franja Kralja, mu sledila skozi mesto in ga obkrožila na Šalati, na stopnišču, ki vodi iz Vlaške in Draškovićeve ulice proti medicinski fakulteti. Bilo je okrog desete ure dopoldne. Franjo Kralj je prišel po stopnicah

navzgor, se ustavil na ploščadi in tu ga je dohitel Đorđe Mitrović z usnjeno aktovko v roki. Ob desetih je imel s Kraljem sestanek, slučajno (in proti vsem pravilom konspiracije) pa je nosil v aktovki z dvojnimi dnom okrog 20 strani obsegajoče poročilo o delovanju Zembilja (deloma šifrirano), poleg tega pa poročila pokrajinskih komitejev iz cele države in še poročila o delu Centralne tehnike. Ob enajstih je bil namreč domnjen s kurirjem »Slavkom«, Markom Perićem, ki naj bi poročila odnesel politbiroju CK na Dunaj. »Slavko« je seveda čakal zaman. V trenutku, ko je Mitrović dohitel Kralja, so ju namreč obkolili policijski agenti, ju odpeljali po stopnicah navzdol in potisnili v policijski avto. Odpeljali so ju v Petrinjsko ulico in tu je začel svoje delo Marko Šapinac, policijski preiskovalec. Mitrović se je, kot vse kaže, držal pogumno, vse dokler — zopet po naključju — niso našli v aktovki poročil. Odpeljali so ga v Beograd, kjer ga je zasliševal Kosmajac, pa spet nazaj v Zagreb in tu je potem okrog prvega decembra prišlo do katastrofe. Ko je policija imela poročila v rokah, je tudi na smrt izmučeni Mitrović govoril...⁸ 4. 6. 1936 ga je državno sodišče za zaščito države v Beogradu obsodilo na 5 let robije.⁹

Med 26 jetniki, ki jih je sprejela 11. avgusta 1936 mariborska kaznilnica, sta bila tudi Mitrović in Franjo Kralj, ki je na procesu dobil 3 leta robije.¹⁰ Milan Hofman se spominja, da je bil Mitrović zaradi mučenja v policijskih zaporih tako spremenjen, da ga na soočenju v Zagrebu skoraj ni prepoznal.¹¹ Kljub vsemu, kar je pretrpel, pa je imel vendar še toliko moči, da se ni odtegnil gladovni stavki 23. in 24. oktobra 1936, s katero so si skušali jetniki pridobiti boljše življenjske pogoje in predvsem razmestitev v skupnih sobah. 31. oktobra 1936 je umrl.¹² Tako se je v mariborski kaznilnici končala Mitrovićeva življenjska pot, polna velikih in tako tragičnih peripetij.

Mitrovićeva smrt se značilno odraža v obeležju težkega jetniškega življenja v mariborski kaznilnici, ki je bilo podrejeno izredno strogi disciplini. Niko Vrabl, bivši ravnatelj kaznilnice od 10. novembra 1924 do 30. aprila 1941 in od 13. maja 1945 do 13. septembra 1945, navaja v izjavi 6. aprila 1972 avtorju tega članka sledeče: »Ko sem bil imenovan za ravnatelja moške kaznilnice v Mariboru, me je takratni inšpektor pravosodnega ministrstva dr. Josip Kavčič opozoril, da nisem več neodvisen sodnik, ampak upravni uradnik, ki se moram pri uradovanju ravnati po odredbah ministrstva, kateremu sem podrejen. Za mariborsko kaznilnico so takrat veljali avstrijski predpisi, kolikor niso bili že v Jugoslaviji spremenjeni; posebno strog je bil hišni red. S 1. januarjem 1930 je stopil v veljavo novi jugoslovanski kazenski zakonik (KZ) in novi zakon o izvrševanju kazni na prostosti (Zik); novi hišni red za kaznilnice, ki je bil mnogo milejši od prejšnjega avstrijskega pa je stopil v veljavo 4. januarja 1932.«¹³ Mnoga pričevanja bivših političnih jetnikov in razna poročila teh jetnikov iz časa med obema vojnama govorijo o trdem in brezdušnem režimu v kaznilnici. Vsekakor je danes posamezne navedbe treba jemati s primerno kritičnostjo in zgodovinarjeva dolžnost je, da se dokoplje do čim objektivnejše zgodovinske resnice, toda raziskave dosedanjih podatkov vedno znova zadevajo na obtožujoča dejstva. Kaznilniška uprava je vse obtožbe vztrajno zavračala, češ da je ravnala vedno natanko po zakonu in po odločbah hišnega reda. Niko Vrabl v zgoraj navedeni izjavi še danes, po tolikih letih, neomajno zastopa to stališče: »Dobro osvetljuje tehtnost pritožb mariborskih političnih obsojencev in neresničnost gonje v gotovih časnikih o „maltretiranju političnih kaznjencev“ v kaznilnicah, zlasti v mariborski, sledeče: Nekega dne leta 1936 ali 1937 (spominjam se, da je bil takrat poveljnik paznikov Sudžuković), sta se zglasila pri meni inšpektor Todorović in kot zastopnik komunistov neki beograjski odvetnik, da bi po nalogu g. ministra pravde zaslišala kaznjence — komuniste. Ko sta brez prisotnosti katerega koli uslužbenca kaznilnice zaslišala vse zaprte komuniste, je odvetnik brez slovesa odšel, inšpektor Todorović pa je

Josip Broz-Tito in Moša Pijade-Čiča Jan-ko na robiji v Lepoglavi

prišel v mojo pisarno ter kratko izjavil: ‚Vse v redu, vse po zakonu, nič proti zakonu!‘ Nato je takoj odpotoval«. Vrablova izjava odpira pot k razumevanju tedanjega položaja. Kaznilniška uprava na eni strani kot izvrševalec odredb sistema takratne oblasti in kolektiv jetnikov na drugi, sta bila dva različna sveta. Izvajalci kaznilniškega režima so branili red svoje buržoazne družbe pred tistimi, ki so ta red naskakovali. Pri tem so se posluževali avtomatizma, za katerim so se ogradili kot uradniki in kot ljudje. Predvsem so se ravnali po pravilu: jetnik ne more ničesar zahtevati, jetnik lahko samo prosi. Poleg tega izstopa še drug aksiom: jetnik lahko govori samo v svojem imenu ne pa kot zastopnik večje jetniške skupnosti, kolektiva. Kaznilniška uprava se je trudila, da bi jetnike do skrajne možnosti izolirala od zunanjega sveta, da bi jih odtrgala od poteka revolucionarnega boja in od stranke zunaj. Razumljivo je, da se je kolektiv jetnikov v kaznilnici boril proti temu in skušal uveljavljati vsaj tiste minimalne zahteve, ki naj bi mu pripomogle k boljšim življenjskim pogojem in možnostim kulturnega in tudi družbenopolitičnega izobraževanja in izpopolnjevanja. Jetniki, ki so prihajali iz zaporov in kaznilnic na jugu države, so sicer bili vajeni brutalnega ravnanja kaznilniškega osebja tamkaj, toda ne takšnega doslednega brezdušnega reda, na kakršnega so naleteli v mariborski kaznilnici, kjer se je zakon tolmačilo dosledno po črki. Samo tako je mogoče razumeti in se je moglo zgoditi, da je Đorđe Mitrović, ko je med gladovno stavko 28. 10. 1936 priboljške mesečnega nakupa zmetal v kiblo, bil dva dni pred smrtjo, umirajoč, kaznovan s prepovedjo nakupa priboljškov in paketov do 1. maja 1937, kakor je zabeleženo v njegovem kaznilniškem osebnem spisu. Upoštevaajoč vse okoliščine sistema in družbene ureditve, bo moral nepristranski zgodovinar vendar tudi upoštevati in oceniti človeško odgovornost posameznika na njegovem službenem mestu v kaznilniški upravi.

Obširnejše spomine na svoje bivanje v mariborski kaznilnici so napisali bivši jetniki Josip Dužević, Josip Kocman, Rodoljub Čolaković, Josip Broz, dr. Salomon Levi, Nikola Rupčić in Živko Živković. Najobširnejši in najizčrpnější so nedvomno

Čolakovičevi spomini v avtobiografski knjigi »Kazivanje o jednom pokoljenju« (Zagreb, Naprijed 1964), I. del, ki je izšel tudi v slovenskem prevodu pri Državni založbi Slovenije. Najpretnesljivejši pa so najbrž spomini Josipa Duževića, ki jih hrani »Arhiv za raziskovanje delavskega gibanja« v Beogradu. Dužević, ki je odslužil dve leti težke ječe v Mariboru, od tega v mariborski kaznilnici od 25. aprila 1929 do 9. novembra 1930, je bil tu prvi politični jetnik v času šestojanuarske diktature. Doma iz Starega gradu na otoku Hvaru, kjer je bil rojen leta 1903, se je zelo zgodaj pridružil delavskemu revolucionarnemu gibanju, predvsem kot organizator SKOJ. 19. 9. 1927 je bil pred okrožnim sodiščem v Splitu prvič obsojen zaradi razširjanja komunističnega tiska. Po prihodu iz zapora pa je tako vneto nadaljeval z revolucionarnim delovanjem, da je bil določen za delegata na V. kongresu KOI v Moskvi, sodeloval pa je potem v Moskvi tudi kot delegat na VI. kongresu kominterne, kakor navaja v svojih spominih. Na pot se je podal poleti 1928, tako da je preko Zagreba, kjer je doživel razburljive dneve po atentatu v skupščini, Maribora in Dunaja priprotoval v Moskvo. Na povratku v domovino se je 2. novembra 1928 vrnil na Dunaj in se od tu z Nikolom Špeharjem, znanim hrvaškim revolucionarjem, 8. novembra podal proti domu. Še istega dne sta zvečer ilegalno prekorčila mejo nad Marenbergom (Radljami), v kraju samem pa ju je ustavila na cesti orožniška patrolja in ju odpeljala na orožniško postajo. Od tam se je posrečilo Špeharju, ki je imel pri sebi pismo kominterne in denar za jugoslovansko partijo, pobegniti, Dužević pa je bil 18. aprila 1929 pred okrožnim sodiščem v Mariboru obsojen na dve leti težke ječe. Iz mariborske jetnišnice so ga prestavili v kaznilnico. Dr. Lemež, ki ga je zagovarjal na procesu, je sicer vložil priziv zaradi visoke kazni, toda kazen je ostala nespremenjena.¹⁴ Takole pripoveduje v svojih spominih¹⁵ o mariborski kaznilnici:

»Čez nekaj dni so me odpeljali v skupini obsojenih kriminalcev, s katerimi sem sem bil privezan za dolgo vrv, po mariborskih ulicah mimo radovednih ljudi in čez most preko Drave. Na nizkem bregu stoji mariborska kaznilnica, obdana s sadovnjaki in obdelavnimi vrtovi. Obkrožena je z ogromnimi zidovi med katerimi je videti nekoliko zgradb z železnimi rešetkami in nad njo moli ogromen dimnik, iz katerega se suka črn dim, gost dim, tako da si je človek svest, da vstopa v tovarno solza, tožbe, lakote in bolečine. Železna masivna vrata, izza katerih kakor skozi veliko oko oprezuje ‚paznik‘, oborožen z mnogimi velikimi in težkimi ključi. Običajna formalnost ‚predaje‘ v pisarni med stražarji in stražarji, a potem smo po nekem stopnišču prišli v globoko klet. Topo in povsem ravnodušno gledajo robijaši nas ki smo prišli na novo. Nekateri čistijo hodnik, nekateri prenašajo hrano, a nekateri leno tvorijo zaboje in slično in odnašajo iz delavnic gotove stvari, ki jih robijaši izdelujejo. Potem začne striženje na ‚nulo‘, generalno britje in kopanje pod tušem. Potem prejmeš perilo in obleko, vse zaznamovano z isto številko, pod katero te ves čas vodijo dokler si v kaznilnici. Za večerjo, ker smo prispeli popoldne, smo dobili nekaj neoprane solate brez kruha in svoj bokal vode. Nekaj dni smo skupaj v kleti v eni sobi brez postelje vsak z eno odejo in čakamo na razpored. Čez nekaj dni sem dobil razpored: ‚samotni oddelek A‘. Šel sem v samico št. 63. Na zunanjo stran vrat moje samice so namestili tablico, ki jo ima robijaš na vratih. Na tablico s kredo napiše ime in priimek, številko in delo, ki ga opravlja po odredbi upravnika kaznilnice vsak posamezni obsojenec v samici. Razen navedenega so meni napisali na tablici ‚strogo osamljen‘. Pozneje sem spoznal in si tudi izkusil, kaj pomeni strogo osamljen. Stražarji ti ukazujejo s svojim mrkim pogledom kadar odpirajo okence ko ti dodajajo hrano, vodo itd. Robijaši, ki gredo mimo po hodniku, se bojijo pogledati na vrata. Dodelili so mi izdelovanje papirnatih vrečic za trgovine. To delo opravlja 90 % robijašev po samicah, drugi se ukvarjajo s krpanjem perila itd. Ne bi rad pisal o tem, kakšno je življenje v samici. Ravnati se moraš po strogem hišnem redu. Ob šestih zjutraj

vstajanje. Takoj moraš pospraviti posteljo in jo pritrditi ob zid, tako da čez dan ne smeš niti pomisliti na to, da bi kdaj poležal. Za takšen postopek obstajajo posebne kazni, ki jih izreka upravnik kaznilnice. Moja prva skrb je bila zvedeti ali je še kakšen tovariš zaprt v kaznilnici zaradi političnega prestopka. Nekako sem zvedel, da je nek Goršek iz Celja v samici oddelka ‚B‘. Zveze z njim nikakor nisem mogel vzpostaviti. Pozneje mi je rekel neki robijaš Pretner, ki je bil obsojen na 20 let in je delal v krojačnici, a spal z menoj v samici zraven mene, da sem edini v kaznilnici obsojen kot komunist. Zares sem občutil, da sem sam, osamljen med tolikimi kriminalci in hudobnimi uslužbenci zloglasne mariborske kaznilnice. Takoj sem razumel, kakšen duh prevladuje pri upravi kaznilnice in njenih paznikih (čuvajih). Zastrupljeni s skrajnim verskim fanatizmom so videli v komunistu satana. O tem sem se mogel prepričati na vsakem koraku. Pošto je cenzuriral kaznilniški župnik, bivši vojni kurat na fronti v času prve svetovne vojne. Ta dušni pastir in agent vseh reakcionarnih režimov je redno opravljal obiske po vseh celicah in imel na skrbi želje posameznih kriminalcev. V mojo celico ni prihajal. Enkrat na mesec sem imel pravico odposlati eno pismo, enako tudi eno sprejeti. Jaz sem pisal redno, toda moji svojci niso od maja do avgusta sprejeli niti eno moje pismo. Prvo pismo na robiji sem prejel po šestih mesecih. Režim v kaznilnici je bil grozen. Delo je bilo obvezno. Hrana obupna in enolična. Ničesar nisem smel kupiti za svoj denar. Ničesar sprejeti razen zimskega perila. Hladni zidovi so jemali človeku življenje, a kratka samica ni dovoljevala, da se človek sprehodi in si vsaj na ta način ogreje telo. Dolžina samice devet in pol stopinj, a širina niti ne čistih šest. Po večkrat na dan sem premeril samico s svojimi koraki in se pri tem razgovarjal s samim seboj. Dnevi so minevali počasi kot lačna leta. Jutranji sprehod na hodniku med osmo in deveto ni zadostoval, da bi se razhodil. Razdalja šest korakov eden od drugega in stražarji so najstrožje pazili, da ne bi kdo komu kaj šepnil. Čez nekaj mesecev sta prišla tovariša Guste Šprljan Vodice in Bernard Skitalerić s Paga. Bila sta v samicah oddelka ‚B‘ in zveza z njimi je bila zelo težavna. Samo na dvorišču smo se lahko videli in to na okoli 200 metrov oddaljenosti. Potem so prišli še nekateri tovariši: Kocman iz Celja in Butala Jakob. Preko robijaša, ki nam je prinašal ‚pošto‘ in slično smo vzpostavili zvezo. Vsi tovariši so bili po samicah. V začetku 1930 so prispeli tovariši Čolaković Rodoljub, Vujović Rade in nek tovariš Dolič. Vsi ti so prišli iz Mitrovice. Porazdelili so jih po samicah v mojem oddelku, in v tem času je prispel tudi tovariš Kidrič. Takoj smo vzpostavili zvezo med nami vsemi in pričeli organizirano delovati. V moji dolgotrajni negotovosti in osamljenosti mi je prihod novih tovarišev bil v nekakšno veselje. Tovariši so me preko dopisovanja seznanili z marsičem, česar nisem vedel. Vsestransko je bilo naše tovarštvo na višini. Zahtevali so podatke od nas vseh in nam dajali direktive za delovanje v kaznilnici. Ko so ugotovili, kakšen je naš položaj so začeli pripravljati gladovno stavko. Za stavko smo se dolgo pripravljali. Čolaković in Vujović sta vodila boj z upravo kaznilnice, da se nam vsaj do neke mere izboljša položaj. Ko uprava niti ni hotela sprejeti naših zahtev, niti ni hotela slišati o tem, da bi se kaj spremenilo, smo 15. septembra 1930 stopili v gladovno stavko. Naš položaj je bil grozljiv. Onemogočena je bila vsaka zveza med nami. Vse mogoče intrige, mahinacije in provokacije je uporabila uprava kaznilnice, da bi nas zlomila. Stavka je trajala okoli 10 dni. Mene so vzeli posebej na piko, saj so vedeli, da 9. novembra tega leta odidem na prostost, pa so zaradi tega neprekinjeno vdirali v mojo celico podnevi in ponoči, lagali in mi grozili itd. Bilo je padanja v nezavest, toda tovariša Čolaković in Vujović sta ohranila neomajno zavest in vsi ostali tovariši so v njima videli prave revolucionarje in tovariše, ki so ojekleneli še v prejšnjih stavekah. Naposled smo dosegli nek delen uspeh, toda to se je pokazalo šele pozneje. Jaz sem že končal svojo kazen, ko so tovariši prišli iz samic, jaz sem dve leti prebil sam v samici.

Nikoli nisem prosil agentov in slug mojih razrednih sovražnikov, ki so upravljali kaznilnico, da me osvobodijo samice, ali česar koli. Tudi trda ležišča in poste sem prenesel, čeprav je takšna kazen bila namenjena najstrožjim kaznjencem, a ne političnim obsojencem...«

Navedel sem obširnejši odlomek iz Duževičevih spominov, ker so v njih v primarni enostavnosti ohranjena doživetja iz tistega časa in ker tako značilno prikazujejo jetnikovo brezpravnost in majhnost v ogromnem aparatu kaznilniškega kolektiva in prepad med miselnostjo uprave in med obsojenci. Vsi ti elementi so navzoči tudi v ostalih pričevanjih. Najobširnejše in najbolj vsestransko je pisal o življenju v mariborski kaznilnici Rodoljub Čolaković, ki je isto vzdušje, ki ga je v osnovnih črtah opisal Dužević, poglobil z intimno občutljivostjo za odnose med ljudmi in z razmišljanji o politični fiziognomiji jetniškega kolektiva. Njegovo pričevanje obsega obdobje, ko je bilo »robovanje« v mariborski kaznilnici po akcijski odločnosti in po intenzivnosti in načrtnosti študijskih naporov najbolj podobno zlasti poznejšemu stanju v Sremski Mitrovici. Posebno dragocena so nam seveda njegova pričevanja o tovarišu Titu in o njegovi vlogi v jetniškem kolektivu. Na tem mestu pa se ne bi ustavljali ob njegovih z umetniško roko zasnovanih spominih, temveč bi za ilustracijo takratnih razmer v mariborski kaznilnici in v kaznilniškem življenju v Jugoslaviji nasploh osvetlili poročilo, ki ga je napisal 29. februarja 1933, štiri mesece po tistem, ko je bil odpuščen iz mariborske kaznilnice. Poročilo je bilo namenjeno mednarodni organizaciji pomoči revolucionarjem (MOPR) in se je tudi ohranilo v njenem arhivu v Moskvi.¹⁶ Poročilo, ki nosi naslov »Položaj tovarišev v ječah in stališče partijskega vodstva napram njim«, obsega dva osnovna elementa, oceno naporov partije, da bi bila v stiku s tovariši v zaporih in jim nudila vso možno pomoč, in podatke o položaju političnih jetnikov v posameznih kaznilnicah. Prvi del poročila izzveni zelo kritično, njegovi očitki zadevajo partijsko vodstvo, češ da se ni dovolj brigalo, da bi vzpostavljalo zveze s tovariši v kaznilnicah, da bi jih obveščalo o splošnem položaju in jim nudilo pomoč v njihovem revolucionarnem boju. Drugi del poročila, ki je posvečen položaju jetnikov v kaznilnicah, v podrobnostih opisuje predvsem življenje v Mariboru. Zanimivo je, koliko je stičnih točk z Duževičevimi spomini in vendar kako je s čisto drugega zornega kota opisan kaznilniški kolektiv. Oglejmo si, kako ga je predstavil: »Doveden z Vujovićem R. in Dolićem februarja 1930 smo naleteli še na šest tovarišev iz Dalmacije in Slovenije. Pozneje so prišli še štirje mladinci. Režim: samica, ura sprehoda dnevno brez razgovora, delo: izdelovanje »škaniclov«; brez ogrevanja, brez luči, brez kupovanja hrane in sprejemanja paketov; hrana kakor za svinje. V septembru 1930 gladovna stavka. Večina tovarišev, pravzaprav vsi, razen Vujovića in Čolakovića so omagali, toda vendar smo dobili razsvetlavo in več knjig. V maju 1931 so prišli iz Lepoglave: Broz, Levi, Čolović, Trajković. S pritiskom na upravnika dobimo skupno sobo. Med tem časom je prišlo devet tovarišev, a v skupni sobi nas je ostalo osem in to: Broz, Vujović R., Levi, Čolović, Kocman, Butala, Trajković, Čolaković. Prisilno smo delo opravljali, toda za večino je bilo to takšno delo, da je ostajalo dovolj časa za učenje. Takoj je krajevna kaznilniška organizacija zasnovala načrt dela. Ustvarili smo našo kaznilniško univerzo, ki smo ji dali ime »univerza Đure Đakovića«, ker je tovariš Đuro bil pokopan v bližini Maribora. Postavili smo si kot svoj cilj: izkoristiti literaturo, s katero smo razpolagali, ter teoretično in praktično znanje in politične izkušnje posameznih tovarišev, in na ta način poslati iz zapora tovariše, ki bodo lahko takoj kot partijci aktivno delovali, zdaj še obogateni tako s teoretičnim znanjem kot z izkušnjami, ki so si jih pridobili v boju. Predmeti: Marxova ekonomska teorija, Antidühring, Država in revolucija. To smo skupno predelovali na tečaju. Vsako nedeljo popoldne referat. Tu je predavano: Zgodovina KPJ od 1919 do 1930 (Vujović, Levi, Broz), nato vrsta referatov o raznih teoretičnih in političnih vprašanjih: o teoriji in praksi, kmečko vprašanje v Jugoslaviji, o

Božidar Jakac: Josip Broz-Tito, kreda, 1966

nacionalnem vprašanju, partija in množice, o individualnem terorju, o petletki; zapleti na Daljnem vzhodu in možnost imperialistične intervencije proti SSSR, o vrednosti in obliki vrednosti, o akumulaciji kapitala, o proletarski književnosti; zgodovina nemške socialne demokracije (Baebel — Mehring), o zgodovinskem materializmu, o dialektiki itd., itd.; potem vrsta referatov o notranji politični situaciji, v kolikor smo razpolagali z materialom. Po vsakem referatu se je razvijala diskusija, ki je včasih trajala tudi po deset ur. Prvi maj, Oktober, mladinska nedelja, prvi avgust smo proslavljali s priložnostnimi referati in petjem revolucionarnih pesmi. S tovarišema Kocman in Butala smo predelovali organizacijsko in sindikalno vprašanje, ker naj bi bila kmalu odpuščena, a za kontrolo smo oddržali nekaj skupnih organizacijskih diskusij! Razen tega se je vsak tovariš ukvarjal še z enim tujim jezikom, večina nemško in rusko. Delalo se je z največjim navdušenjem in z voljo. Trudili smo se, da bi bilo naše izpopolnjevanje kolektivno, a ne bi bil nihče prepuščen sam sebi. Ob vsem je Vujović, katerega zasluge za naše delo v tem krožku so neprecenljive, končaval in popravljaval prevod 'Anti-dühringa', a Čolaković je prevedel 'Finančni kapital'. Ekonomska enota je bila vzorna, a partijska organizacija je uživala avtoriteto in zaupanje vseh brez razlike, celo tistega tovariša, ki je moral po svoji krivdi iz nje izstopiti. Medsebojni odnosi so bili relativno dobri. Bolj pogosto je prihajalo do manjših konfliktov, večjih je bilo zelo malo. Reševali smo jih na skupnih sestankih in se trudili pri tem, da posameznike, ki so jih izzvali, pripravimo do priznanja in samokritike. Ostanki intelektualstva in drobnoburžoaznih elementov so v nas vseh, toda s skupnim vztrajanjem in tovariško kritiko se nam je posrečilo, da nam to ni zaviralo glavnega cilja, ki smo si ga postavili. V zimi 1931 nam je bilo dovoljeno, da si kupimo za svoj denar peč in si preskrbimo premog. Novi hišni red od januarja 1932 nam je omogočil sprejemanje paketov (pet kilogramov mesečno). Doslej je bilo to v Mariboru, kjer je veljal avstrijski zakon, prepovedano. V Mariboru ni bila dovoljena marksistična literatura razen Bauerja in Hilferdinga, toda po-

srečilo se nam je vendar, da smo si to literaturo oskrbeli, tako da so bili tovariši založeni vsaj za leto dni. V januarju 1932 je odšel iz Maribora Kocman Jože (3 leta), ki zdaj živi v Kraljevcu pri Varaždinu; v juliju 1932 Jakob Butala (3 in pol), živi v Gracu (Gradacu) pri Črnomlju. V maju sta prišla dva slovenska tovariša, a 26. 10. sta bila odpuščena Čolaković in Vujović R. Tako so danes v Mariboru: Broz, odide v oktobru 1933, toda mora še izdržati štiri in pol mesece v Ogulinu; Dečak, odide v oktobru 1933, Mlinarič, decembra 1933 plus leto dni prisilnega dela v Stari Gradiški; Levi 1940; Trajković 1941; Čolović 1934. RP je funkcionirala zelo slabo. Slišal sem v Zagrebu in Beogradu, da je zdaj nekoliko bolje. Po točnih obvestilih se položaj mariborskih tovarišev ni v teh treh mesecih v nobenem oziru spremenil.«

Podobno poročilo je o svojem bivanju v mariborski kaznilnici in o razmerah jetniškega življenja napisal tudi Rade Vujović, potem ko je bil izpuščen.¹⁷ Tudi njegovo poročilo se je ohranilo v arhivu MOPR. Vujović predvsem opisuje pogoje življenja v kaznilnici: »Mariborska kaznilnica spada med najtežje ječe v Jugoslaviji. Predvsem v celi kaznilnici (v samicah in skupnih sobah) sploh ni nobenega ogrevanja. Leta ni ogrevana niti ena samica niti ena skupna soba in to niti v najmrzlejših zimskih dneh. Z ozirom na to, da so zime v Mariboru zelo ostre in dolgotrajne, so obsojenci, posebno tisti v samicah, obsojeni na pravo zmrzovanje. Zaradi tega ima veliko število robijašev namrznjene ustnice, roke in noge, kar je razvidno iz zdravniške knjige v kaznilnici. Razen tega se nahajajo vse delavnice v kleti. To so pravcate vlažne, ozke, plesnive luknje, v katerih morajo obsojenci prebiti večji del svojega časa. Hrana je tako slaba, da je mogoče brez pretiravanja trditi, da so obsojenci izpostavljeni režimu izglajevanja. Meso dobijo samo enkrat tedensko. Sleherni dan dobijo robijaši neko pusto in slabo pripravljeno čobodro, medtem ko je gosta hrana prava redkost. O tem pričajo bleda in upadla lica obsojencev. Do leta 1932 obsojenci niso mogli dobiti hrane od doma, pozneje je dovoljeno, da dobi vsak robijaš paket petih kilogramov. Toda zaradi revščine se lahko s tem okoristi le majhen del. Prav tako obsojenci ne morejo kupovati hrano za denar, ki ga dobijo od doma. Lahko kupujejo samo za polovico svojega zaslužka, ki ni večji kot desetak. Ker v delavnicah ni zadosti prostora, mnogi obsojenci ostanejo po 10 do 20 mesecev v samicah, kjer izdelujejo papirnate vrečice.« V nadaljevanju poročila opisuje Vujović kolektiv, vedno znova vračajoč se k ugotavljanju hudih življenjskih razmer, v katerih so bili zaporniki v mariborski kaznilnici. V fondu MOPR je tudi poročilo tovariša Tita, napisano septembra 1934, ki pa se le kratko dotika razmer v mariborski kaznilnici, predvsem medsebojnih odnosov in problemov v partijski organizaciji. Tito je imel svoje poročilo, kolikor se nanaša na mariborsko kaznilnico, samo kot dopolnilo Vujovićevemu in Čolakovićevemu poročanju.¹⁸

Za zaključek članka o političnih jetnikih v mariborski kaznilnici, v katerem so predstavljeni iz množice podatkov in poročil samo drobci, ki prvenstveno osvetljujejo stanje v kaznilnici v tistem času, ko je bil zaprt v njej tovariš Tito, naj dopolni podobo življenja političnih jetnikov odlomek iz poročila, ki ga je 17. junija 1932 napisal upravnik Niko Vrabl pod naslovom »Referat upravnika mariborske kaznilnice na poziv gospoda načelnika Zarića, izaslanika min. pravde«: »Glede zaščite komunistov: V mariborski kaznilnici se nahaja sedaj 10 komunistov, od teh se 3 (Ljevaković Ivan (ni komunist op. F. F.), Mlinarič Valentin in Dečak Vinko) nahajajo na izvrševanju kazni v celicah, ostalih 7 (Čolaković Rodoljub, Vujović Radomir, Butala Jakob, Trajković Jovan, Čolović Stevan, Broz Josip, Levi Salomon) pa je od 7. junija 1931 v skupni sobi, dočim so se tudi ti popreje nahajali osamljeni v celicah. Proti obsojencem komunistom se postopa enako kakor proti vsem drugim obsojencem. Predvsem jim je predpisano delo in sicer so zaposleni: Čolaković Rodoljub od 3. 1. 1931 kot pisar, Butala Jakob od 1. aprila 1931

kot krojač v posebni celici, da je ločen od drugih, vsi ostali obsojenci pa so zaposleni z ročnim lepljenjem papirnatih vrečic. Poslovodja knjigoveznice Filipčič Mirosлав ima naročilo, da mora zaposliti obsojence komuniste z izdelovanjem papirnatih vrečic tudi takrat, kadar ni dovolj papirja za druge obsojence. Ker obsojenci komunisti v skupni sobi v mesecu februarju 1932 niso izdelali predpisano množino papirnatih vrečic, jih je upravnik kaznilnice kaznoval s tem, da jim ni dovolil v mesecu marcu 1932 nikakega nakupa priboljškov iz zasebnega denarja, kakor to predvideva člen 66 hišnega reda. Radi tega se je prišel pritožiti Vujović Rodoljub gospodu načelniku. Navedena prepoved nakupa priboljškov hrane v mesecu marcu 1932 je razvidna pod tuurad. šte. 1040/32 pod red. šte. 64 (Trajko-
vić), 65 (Levi), 67 (Vujović), 68 (Čolović) in 69 (Broz). Do 17. I. 1932 je izvrševal kazen v mariborskem zavodu tudi obsojenec — komunist Kocman Josip, izučen čevljar, ki je bil tudi v zavodu zaposlen kot čevljar ter je delal osamljen v celici, ločen od drugih obsojencev čevljarjev. Ko je za obsojenca komunista Broza Josipa došel paket z jestvinami od Stjepana Šabića, nadporučnika v p. in skoraj istočasno od Broz Katice iz Zagreba, se je zdelo to upravniku sumljivo ter je radi tega poizvedoval o obeh pošiljateljih, vsled česar je nastala daljša korespondenca z žandarmerijsko stanico v Bjelovaru in upravo policije v Zagrebu (glej tuk. šte. 1407/32, 1505/32, 1755/32, 2015/32, 2276/32). Razen običajnih straž v kaznilniškem poslopju in na kaznilniških dvoriščih se ob posebnih prilikah, kadar predstojništvo mestne policije v Mariboru sporoči, da se pripravljajo kake komunistične manifestacije ali demonstracije, se kaznilnica s posebnimi stražami zastraži tudi izven zidovja. To se je zgodilo letos v noči od 5. do 6. III., 6. do 7. III., 7. do 8. III. in 13. do 14. III. 1932 vsled tozadavnega dopisa Pov. No. 500/4 predstojništva mestne policije v Mariboru od 4. III. 1932 (tuk. šte. 1200/32). Izven ozidja se je kaznilnica zastražila tudi v prejšnjih letih že večkrat, enkrat tudi s sodelovanjem policijskih detektivov. Iz tega je razvidno, da se z obsojenci-komunisti ne postopa mileje nego z drugimi obsojenci, ampak popreje strožje.«¹⁹

Opombe

- ¹ Seznam oseb moške kaznilnice Maribor, 1. januar 1941, pri avtorju.
- ² Vsi spisi za obdobje do konca prve svetovne vojne v Pokrajinskem arhivu v Mariboru (PAM), fond mariborska kaznilnica.
- ³ Enako.
- ⁴ Arhivi PAM, arhiv Muzeja narodne osvoboditve v Mariboru, zgod. arhiv CK ZKS v Ljubljani, arhiv za preučevanje zgodovine delavskega gibanja v Beogradu (ARPJ).
- ⁵ Podatki: prof. dr. Dubajić Milan, Gradski muzej, Subotica. Kaznilniški spis Đorđe Mitrović, zgod. arhiv CK ZKS v Ljubljani, fond mariborska kaznilnica. Enako tudi kaznilniški spis Anton Suknaić.
- ⁶ Pregled zgodovine Zveze komunistov Jugoslavije, Ljubljana 1963, IZDG. Stran 176 in 177.
- ⁷ Enako.
- ⁸ Merika Marčelja-Zovko, Spomini. Mg. II, 16/179, ARPJ.
- ⁹ Sodni spis Mitrović Đorđe in tovariši (D. S. br. 3/36), ARPJ, fond Državno sodišče za zaščito države.
- ¹⁰ 11. 8. 1936, poročilo upravnika mariborske kaznilnice Nika Vrabla o premestitvi 26 obsojencev iz kaznilnice v Sremski Mitrovići. Zgodovinski arhiv CK ZKS, fond mariborska kaznilnica.
- ¹¹ Izjava Milana Hofmana, 22. 4. 1971, pri avtorju.
- ¹² Kaznilniški spis Đorđe Mitrović, kot zgoraj.
- ¹³ Izjava Nika Vrabla, 6. 4. 1972, pri avtorju.
- ¹⁴ Kaznilniški spis Josip Dužević, Zgodovinski arhiv CK ZKS, Ljubljana.
- ¹⁵ ARPJ, fond Spomini.
- ¹⁶ ARPJ. Fotokopije v fondu MOPR.
- ¹⁷ Enako.
- ¹⁸ Podatki Ubavke Vujošević, Inštitut za sodobno zgodovino, Beograd.
- ¹⁹ Zgodovinski arhiv CK ZKS, Ljubljana, fond mariborske kaznilnice.

Star prijatelj

Vasilij Koprivec

*S teboj kramljaj sem
na prvega maja dan
letos že dvajsetič
in kot se spominjam,
govoril si živo,
s stisnjeno pestjo
za šalo udaril me v prsi,
skoraj bahavo
govoril si o planu
in delu,
o ljudeh:
in sem te spoznal.
Sedaj te je sram,
moj stari prijatelj,
letos že dvajsetič
s teboj kramljaj
na prvega maja dan,
ugasnil je ogenj
v tvojih očeh,
uplahnile mišice
v tvojih pesteh.*

Vračajo se v dolino in v svobodo v nepopisni pomladi maja 1945

Gubčeva brigada na pohodu za osvoboditev Ljubljane

NOV Lado Ambrožič-Novljan

Na bojišču četrte armade je v tistih dneh prišlo do dramatičnih sprememb. V Trst so najprej vdrle enote devetega korpusa in ga začele skupaj z bataljoni tržaške narodne zaščite osvobajati. 1. maja so vdrle v mesto še enote četrte armade in 2. maja 1945 je bil Trst osvobojen.

Sedmi korpus je v skladu z operativnimi načrti četrte armade spremenil prejšnji načrt varovanja desnega krila armade. Sklenil je pregrupirati sile in frontalno s petnajsto divizijo napasti postojanke ob kočevski komunikaciji. Razporeditev je bila naglo končana, saj je imel korpus veliko kamionov, razdalje do novih ciljev pa tudi niso bile tolikšne. Pohod brigad je bil en sam polet. Zavest, da jih loči do popolne zmage le nekaj dni, zlasti pa novica, da je Trst osvobojen, je borce silno vnmala.

OSVOBODITEV KOČEVJA

Sedmi korpus je poslal petnajsto divizijo v napad na Kočevje, osemnajsti pa je ukazal, naj blokira Ribnico in ne dovoli, da bi Kočevje dobilo kakšno pomoč. Petnajsti diviziji so dali na voljo vso korpusovo artilerijo.

V Kočevju sta tedaj bili dve četi 3. bataljona in deli 13. in 14. oklepne čete tankov 19. policijskega polka ter bataljon 17. SS policijskega polka. To je skupaj nekaj več kot dva bataljona pehote, 18 tankov ter nekaj topništva.

Komandant petnajste divizije, podpolkovnik Milan Tominc, si je osvoboditev Kočevja zamislil takole: v boj bo poslal vse štiri brigade, ki bodo obkolile mesto z vseh strani, razen iz smeri proti Ribnici, zakaj tam bodo prežale brigade osemnajste divizije. Gubčevi brigadi je naložil glavno smer napada. Tu je postavil topništvo in minometalsko baterijo petnajste divizije. Temeljna smer napada Gubčeve brigade je bila iz Dolge vasi proti severu v središče mesta. Desno od Gubčeve je razpostavil bataljone Cankarjeve brigade. Njihova smer napada je bila z vzhoda proti Šalki vasi in Rudniku. Dvanajsta brigada naj bi varovala desni bok Cankarjeve brigade in zasedla cesto iz Kočevja skozi Malo goro proti Dvoru. Petnajsta brigada pa bi očistila Vršič, kjer je kota 933, in z zahoda napadla naselje Mahovnik. Prvo slovensko artilerijsko brigado so postavili v okoliš Livolda in Zajčjega polja, opazovalnico pa na Fridrihštajn. Topniški brigadi naj bi poveljevala divizija, divizijski minometalski bateriji pa Gubčeva brigada.

Gubčeva brigada je 3. maja 1945 zjutraj, ko se je začel napad, poslala drugi in tretji bataljon v glavni smeri napada ob cesti iz Dolge vasi proti mestu, prvi bataljon pa je pod vodstvom načelnika štaba odšel po pobočjih Fridrihštajna, da bi jih očistil, zakaj tam je sovražnik rad postavljajl zasede. Prva slovenska artilerijska brigada je postavila na ognjene položaje tri baterije in 3. maja okoli osmih zjutraj začela s popravo ognja na cerkev Sv. Frančiška pri mestu, nato pa prenašala ogenj na zahodne utrdbe.

Pod poveljstvom komandanta brigade, Antona Kramariča, sta drugi in tretji bataljon 3. maja okoli 4. zjutraj zapustila Štalcerje in mimo Livolda in skozi Dolgo vas šla *proti Kočevju*. Prvi bataljon je na pohodu proti Fridrihštajnu prese- netil sovražno skupino in jo pognal v postojanko, popoldne pa se je zaradi napačne presoje situacije brez potrebe umaknil v Štalcerje. Ko so začele na mesto padati prve granate, je brigada šla v napad. Priprava za akcijo je bila zelo kratka in nepopolna, saj je od odhoda iz Štalcerjev do začetka napada minilo komaj štiri ure. Vendar, položaj je tedaj bil tak, da je bilo treba naglo ukrepati. Oba Gubčeva bataljona sta se pod varstvom topniškega ognja približala bunkerjem in žičnim oviram. Na desnem krilu je udaril jurišni bataljon petnajste divizije. Topništvo je nenehno obstreljevalo utrdbe. Povezava med napadalci in topništvom je bila dobra, zato so opazovalci dokaj točno usmerjali topniški ogenj. Oba bataljona in jurišni bataljon so večkrat poskusili vdreti v položaje, toda odpor je bil premočan in borci so se morali vračati na izhodišča. Ker je brigada imela že več žrtev, so sklenili nadaljevati boj zvečer, in pod varstvom topništva in teme zavzeti prve bunkerje.

Cankarjeva brigada je imela sprva več uspeha. V naletu je zavzela Šalko vas, vendar jo je sovražnik ponovno zasedel s protinapadom, v katerem so sodelovali tanki. Do noči torej v Kočevju ni bilo uspeha. Ko se je stemnilo, so gubčevci ponovno napadli. Boj je bil srdit. Prvi napad je bil neuspešen, v ponovnem napadu pa so partizani začutili, da odpor ponehuje. Zavzeli so prve bunkerje, ko so prej premagali žične ovire, kjer sta imela bataljona okoli deset mrtvih in več ranjenih. Nato se je sovražnik začel umikati iz utrdb. Domobranci so se po vojni pritoževali, da so položaje brez napovedi najprej zapustili Nemci. Sovražnik se je umikal proti središču mesta, nato pa pod zaščito tankov umaknil vse enote iz mesta.

Tudi Cankarjeva brigada je napadla o mraku. Zavzela je Šalko vas, prodrla do Rudnika, nato pa zasedla Klinjo vas. Zatem sta Gubčeva in Cankarjeva brigada lahko vzporedno napredovali. Kočevje je bilo *ponoči na 4. maj 1945 osvobojeno*. Del enot Gubčeve brigade je zasedel položaje na izhodu iz mesta, proti Ribnici, kamor se je umikala sovražnikova vojska. Oborožili so se s protitankovskimi puškami in z zaplenjenimi panzerfausti, da bi zavarovali mesto pred vdorom tankovskih skupin. Nekaj tankov se je res vrnilo, vendar z nalogo, pomagati zaostalim. Potem so tanki odpeljali proti Ribnici. Del Gubčeve brigade je preiskal mesto in našel bogat plen. Tu je ostalo topništvo, ki pa je bilo neuporabno, ker so nemški topničarji poskrili udarne igle ali pa so orožje kako drugače onesposobili. Brigada je zaplenila veliko vojaške opreme in živeža. Iz skladišč je pobrala nekaj hrane za nujne potrebe; največ je vzela masti, olja in moke, vse drugo pa je izročila komandi mesta, ki je nemudoma začela delovati.

Najtežje spopade so imele brigade osemnajste divizije okoli Gotenice in Grčaric.

Gubčeva je 4. maja ves dan, pa tudi vso noč na 5. maj, ostala v Kočevju. V tem času se je sovražnikov položaj v Ljubljanski pokrajini zelo poslabšal. S severozahoda je prodirala proti Ljubljani *devetindvajseta divizija* četrte jugoslovanske armade. Ponoči na 1. maj 1945 je osvobodila Postojno in se usmerila vzdolž glavne ceste proti Planini. Tretjega maja, na dan, ko je bilo osvobojeno Kočevje, sta bili osvobojeni Planina in Kalce. Devetindvajseta divizija se je hitro bližala sovražnikovi širši obrambi Ljubljane. Petega maja je bila že na liniji Borovnica—Vrhnika—Horjul. Iste- ga dne je bila v Ajdovščini ustanovljena prva slovenska vlada. Četrta jugoslovanska armada je poslala hitri gublivi odred proti Koroški. Sovjetske divizije so bile že

Poslednji boji enot VII. korpusa za osvoboditev Ljubljane — Grosuplje 8. maja 1945

v Avstriji. Vse Prekmurje je bilo osvobojeno, ustanovljeni so bili narodnoosvobodilni odbori in izvedena popolna mobilizacija v NOV Slovenije. Pripravljali so ustanovitev prve prekmurske partizanske brigade. Enote četrte operativne cone Štajerske so se tolkle z umikajočimi se nemškimi in satelitskimi divizijami. Vdrle so na Koroško in poskušale preprečiti umik sovražnim vojskam na Koroško. Tretja jugoslovanska armada, pod poveljstvom generala Koste Nadja, je sicer bila še na hrvaškem ozemlju, vendar se je pripravljala na vdor proti Mariboru in Celovcu, da bi se tam združila s četrto jugoslovansko armado in sklenila obroč okoli balkanske armadne skupine generalpolkovnika von Löhra. Kar 700.000 vojakov je imel pod poveljstvom, med njimi zelo veliko ustašev, četnikov in drugih kvislinških enot. Hitler je 30. aprila 1945 s samomorom končal tragično zgodovinsko epizodo. Drugega maja so se vdali branilci Berlina, istega dne je kapitulirala italijanska fronta. Kapitulacije nemške armade so si sledile druga za drugo. Nemški komandanti so dobili pooblastila za vdajo, vendar so se z vsemi sredstvi poskušali izogniti ujetništvu Rdeče armade ali jugoslovanske armade.

Policijski general Rösener je imel z obrambo Ljubljane in Gorenjske velike težave. Tod je peljala rešilna pot v ujetništvo zahodnih zaveznikov. Imel je zelo raznoliko in demoralizirano vojsko. Slovenska reakcija je tedaj pripravila v vodstvu velike spremembe. Generala Rupnika so odstavili. Opravil je svojo umazano nalogo. Sedaj so v vojaškem poveljstvu domobranstva potrebovali bolj neomadeževano osebnost. Novo ustanovljena narodna vlada je postavila za novega komandanta generala Krenerja.

Od 4. maja dalje so se pomikale kolone vojakov in civilnih ubežnikov proti Jezerskemu in Ljubelju. Toda ta dva gorska prelaza sta bila premalo za reke beguncev, ki so se začele valiti čez Karavanke. General Rösener je uporabil vse zvižaje, da bi obdržal kvislinške čete na obrambnih položajih okrog Ljubljane. Po načrtu bi bilo treba do 8. maja zadržati vdor partizanskih divizij v mesto. Tako se je na eni strani pripravljala *odločna obramba Ljubljane*, na drugi strani pa so partizani hiteli, da bi čimprej dosegli cilj, po katerem so hrepeneli vso vojno — Ljubljano.

Po osvoboditvi Kočevja je sedmi korpus prerazporedil enote. Osemnajsto divizijo je usmeril bolj proti komunikacijam Kočevje—Ljubljana. Pozabil tudi ni na smer, ki je bila v Ljubljanski pokrajini še do nedavna poglavitna, Novo mesto—Ljubljana. Na desnem krilu je zato razporedil petnajsto divizijo, na njenem levem krilu pa sta Gubčeva in petnajsta brigada imeli začasno nalogo: skupaj z enotami osemnajste divizije zavzeti sovražne postojanke Ribnico, Velike Lašče in druge. Petega maja so enote obeh divizij krenile dalje. Gubčeva se je pomikala po glavni cesti proti *Ribnici*, da bi jo skupaj s petnajsto in deseto brigado zavzela. Najprej se je ustavila na položajih na *Jasnici* pred vhomom v ribniško dolino, nato je nadaljevala pot. Toda Ribnico so sovražne enote že dopoldne zapustile in se v hitrem maršu usmerile proti Velikim Laščam. Sovražnik se je tako naglo umikal, da so mu brigade komaj sledile. Spotoma je rušil železniško progo. Na cestah je napravil manj škode. Zvečer 5. maja 1945 je Gubčeva dosegla skupaj z nekaterimi drugimi enotami *Velike Lašče* in tukaj prenočila. Zvečer je petnajsta divizija dosegla tole linijo: na desnem krilu je bila dvanajsta brigada v Suhi krajini okoli Zvirč, Cankarjeva brigada je ves dan napredovala po težko prehodni Mali gori in ponoči dosegla greben Male gore pri Grmadi nad vasjo Velike Poljane; tu se je pripravljala na pohod v dobrepoljsko dolino. Tudi petnajsta brigada je bila blizu Cankarjeve okoli Grmade. Osemnajsta divizija je hitro napredovala po zahodni strani kočevske komunikacije in do večera dosegla višino Velikih Lašč. Kot vidimo, brigade petnajste divizije niso napredovale paralelno, pač pa so svoja pota in smeri križale.

Zvečer 5. maja je Gubčeva pred *Velikimi Laščami* dohitela sovražnikovo zaščitnico in po kratkem boju zasedla *Veliki vrh*. Nekaterе njene enote so vkorakale v Velike Lašče, ki jih je sovražnik pravočasno zapustil.

Sestega maja so nadaljevali marš. Petnajsto divizijo so usmerili na postojanke v Višnji gori in Grosupljem. Gubčeva brigada se je zopet pomikala na levem krilu divizijske razporeditve. Šla je skozi *Rašico* in ob 9. uri že bila v vasi *Velike Lipljene*. Od tu je šla skozi *Šentjurij* in *Bičje* ter se pri *Šmarju* približala cesti Grosuplje—Ljubljana. Tedaj je zaslišala streljanje pri Grosupljem. Tam sta se tolkli Cankarjeva in petnajsta brigada. Gubčeva je zasedla glavni greben nad cesto in napadla kolono Nemcev in domobrancev, ki se je umikala po cesti. Sovražnik pa je z manevrom izsilil prehod po cesti in hotel priti brigadi za hrbet. Ta se je zaradi slabih položajev umaknila v notranjost gozda. Do večera je petnajsta divizija dosegla linijo *Višnja gora—Grosuplje—Šmarje*. Dvanajsta brigada je pregnala posadko iz *Višnje gore*, Cankarjeva in petnajsta brigada pa sta naskočili Grosuplje in pognali sovražne čete proti Lipoglavu. Osemnajsta divizija je z dvema brigadama napredovala po cesti proti *Pijavi gorici*, kjer je bil boj, deseta brigada pa je odšla ob robu *Barja* proti *Igu* in *Studencu*.

Boji pri *Višnji gori* in *Grosupljem* so pokazali, da se sovražnik še ni popolnoma umaknil. Nekaterе sovražnikove enote so celo zamudile in so si morale z bojem izsiljevati pot proti Ljubljani. To se je zgodilo 6. maja pri *Šmarju* in pri *Višnji gori*. Brigade petnajste divizije so torej ujele umikajočega sovražnika vsaj deloma za rep. Seveda pa taka situacija zahteva od odgovornih poveljnikov nagle ukrepe. Za bežečim nasprotnikom je treba vdreti v obrambne linije in izvojevati zmago.

Tudi devetindvajseta divizija četrte jugoslovanske armade je nezadržano prodirala proti Ljubljani. Petega maja je bila pri *Borovnici*, na *Vrhnikih* in v *Horjulu*.

HUDE ŽRTVE ZA OSVOBODITEV LJUBLJANE NA ORLJEM

Obe diviziji sedmega korpusa sta že ponoči na 7. maj dobili nalogo, naj v naletu prebijeta *obrambne položaje Ljubljane*, ki so se raztezali od *Sostrega* pri Ljubljani skozi *Zadvor* na *Orlje*, od tu pa proti *Lavrici* in *Babni gorici*. To linijo sta branila

Na dan osvoboditve je Ljubljana z neizmerno radostjo sprejela svoje osvoboditelje — borce JLA

17. SS policijski polk, tretji bataljon 19. SS policijskega polka in četrti bataljon slovenskega domobranstva. Obramba se je nato čez Barje razprostirala proti Crni vasi, kjer se je branil domobranski bataljon, šla dalje do Bevk in Loga, od tam pa prek Horjula na Vrzenec, kjer se je branila SS podoficirska šola. Kot je videti, je bila najmočnejša obramba na Orljem. To so bila vrata v mesto in ključni obrambni položaj Ljubljane. Poveljstvo sedmega korpusa je sicer vedelo za nemško obrambno linijo med Lavrico in Orljem, vendar sta dva razloga narekovala naskok na utrdbe brez poprejšnje temeljite priprave: prvi, da je treba za bežečim sovražnikom premagati obrambne ovire in vdreti v mesto —, drugi pa je bil moralnega pomena. Brigade so namreč hotele v enem samem naletu osvoboditi Ljubljano. Saj je osvoboditev mesta borcem, ki so po štiriletnih krvavih bojih zmagovito končevali vojno, tolikanj pomenila! Priti v Ljubljano, ki je v najtežjih trenutkih vojne s pošiljkami velike vrednosti pomagala tudi borcem Gubčeve brigade, je pomenilo povrniti mestu pozornost in pomoč, ki so jo bili deležni. Borci so zato hoteli čimprej osvoboditi mesto. Toda to jim ni bilo dovolj. Hoteli so dobiti v pest sovražnika, ki je še sedaj divjal po slovenskih mestih in vaseh ter še zadnjo uro pred popolnim zlomom zverinsko ubijal somišljenike osvobodilnega gibanja.

Po ukazu poveljstva sedmega korpusa, se je osemnajsta divizija usmerila po Dolenjski cesti proti Ljubljani z nalogo, prodreti pri Lavrici in Orljem in očistiti Ljubljansko barje na desnem bregu Ljubljanice vseh sovražnikovih enot. Desno od nje bi napadala petnajsta divizija. Njena naloga je bila v jurišu streti obrambo na Orljem in doseči pogoje za vdor v mesto. Smer gibanja osemnajste divizije je bila Lavrica—Rudnik—Ljubljanski grad, center mesta, petnajsta divizija pa je imela določeno smer Orlje—zahodna pobočja Golovca—železniška postaja.

Poveljstvo petnajste divizije je poslalo v boj tri brigade. Na levem krilu je bila v smeri glavnega napada proti Orljem Gubčeva brigada, ki se je levo oslanjala na osmo Levstikovo brigado osemnajste divizije. Desno od Gubčeve je bila petnajsta

belokranjska brigada, ki je napadala iz Podlipoglava, na desnem krilu pa Cankarjeva brigada, ki je napadala proti Sv. Lenartu in Sostremu. Zamisel petnajste divizije se je torej opirala na frontalno akcijo, brez kakršnegakoli manevra. Dvanajsta brigada petnajste divizije je bila v rezervi in zaposlena še z nekaterimi akcijami proti zaostalim sovražnikovim enotam.

Sedmega maja 1945 je Gubčeva brigada odšla v zadnji boj. Šla je skozi Š m a r j e in nad predorom zavila proti Orljem. Tu jo je dohitel komandant petnajste divizije in ji dal še zadnja navodila. Orlje je treba z naskokom zavzeti! Že ob 8. zjutraj je bila brigada pod utrdbami in takoj šla v boj. Levo od nje se je proti istemu cilju pognala osma Levstikova brigada pod poveljstvom nekdanjega namestnika komandanta Gubčeve brigade Mirana Subica-Janeza. Borci Gubčeve brigade so hoteli za vsako ceno izpolniti ukaz in so se v jurišu pognali proti utrjeni vasi. Tu so jih pričakali v okopih in bunkerjih Nemci ter jih obsuli s silovitim ognjem. Za okopi so imeli tanke in minometalske baterije. Ker je Gubčeva naskakovala po čistini, jo je sovražnik zlahka odbil. To je bil nepričakovan odpor, ki pa borcev ni prestrašil. Pripravili so ponoven napad. Tedaj je zasedla položaje tudi prva slovenska artilerijska brigada, ki se je oglasila s topovi dveh divizionov. Prvi je podpiral osemnajsto, drugi pa petnajsto divizijo. Gubčeva in osma Levstikova brigada sta začeli nov napad. Tedaj so se oglasile sovražnikove baterije. Nemci so imeli na Ljubljanskem gradu baterijo štirih topov, na Golovcu pa prav toliko. Na Barju je bil divizion dveh baterij, vsaka je imela štiri topove. Topovom so se pridružili še minometi. Ker je bil *napad* na nemške utrdbe nepripravljen, improviziran, *tako rekoč iz marša*, topovi prve artilerijske brigade niso mogli hitro in učinkovito podpreti napadov brigad s tem, da bi prisilili k molku sovražno topništvo in da bi s poprejšnjo pripravo uničili del utrjenih nemških položajev. V veliki bojni vročici se poveljniki niso zavedali vseh posledic, ki bi zaradi tega lahko nastale. Po prvih neuspešnih naletih niso vnovič trezno presodili položaja, marveč so neprestano zahtevali od brigad, naj za vsako ceno prebijejo nemško obrambo. Tako so se borci venomer zaganjali proti sovražniku, ki pa je imel tudi strog ukaz: za vsako ceno braniti položaje pred Ljubljano. Če bi Nemci popustili, bi to imelo zanje katastrofalne posledice, zakaj veliko vojske bi v Ljubljani zajeli. Mnogi borci Gubčeve brigade in poveljniki so se še dolgo *spominjali krvavega boja* pri Orljem. Politični komisar brigade Stane Škrlj opisuje ta boj v vojnem dnevniku in pravi, da je sovražnik odbil vse juriše Gubčevih bataljonov. »Število mrtvih in ranjenih borcev je naraščalo. Položaje brigade so Nemci močno obstreljevali s težkimi topovi z Ljubljanskega gradu in težkimi minometi. Granate so padale kot toča in mnogo borcev je padlo ali pa je bilo ranjenih. Ozračje se je treslo od eksplozij. To je bilo gotovo najmočnejše topovsko obstreljevanje brigade od njene ustanovitve. Borci takega ognja še niso doživeli. Njih telesa je dobesedno trgalo in posamezne ude metalo po položajih. Žalosten je bil pogled na položaj, po katerem so ležali mrtvi in ranjeni borci... V tej borbi je imela okrog 58 mrtvih in nad 70 ranjenih. To je bil velik in poslednji krvavi davek Gubčeve brigade v narodnoosvobodilni vojni.«

Nič boljše ni bilo na položajih osme Levstikove brigade. Tudi tu so bile velike izgube. Poveljniki so se očitno ušтели glede možnosti, da bi prebili fronto. Vsi odseki ljubljanske obrambe so namreč že prej bili dobro pripravljene, najtrša obramba pa je bila prav na Orljem. Nemci so dobro pripravili položaje, izkopali zaklonišča, jarke in mitralješka gnezda. Tako pripravljena obramba je pretrd oreh, da bi ga bilo mogoče zdrobiti s pehotnim jurišem. V takem primeru je potrebna temeljita in dolgotrajna artilerijska priprava, da se obrambne naprave porušijo, nakar šele lahko pehota pod zaščito topništva in minometnega ognja gre v napad.

Popoldne so Gubčevi brigadi *pošle moči*. Na položaj je prišel načelnik štaba petnajste divizije Vinko Mojškerc-Jesen, nekdanji komandant Gubčeve brigade, ki je ukazal, naj se brigada umakne v vas *Polico* pri Grosupljem. Tudi osma Levstikova brigada se je umaknila v okolico gradu pri Lanišču. Gubčeva pa ta dan

Med cvetjem in nedopovedljivo srečo je svoboda zavalovila po ljubljanskih ulicah

ni imela sreče. Med zajtrkom je udarila granata prav v sredo zbranih borcev. Na ukaz načelnika štaba petnajste divizije je brigada pozno popoldne zapustila Orlje in skozi Š m a r j e odšla na P o l i c o. Do smrti izmučeni borci so poglobili po hišah, budni so ostali le stražarji, kuharji, telefonisti in dežurni.

ZMAGOSLAVJE V LJUBLJANI

Ko je slovenska reakcija ustanovila 4. maja 1945 slovenski narodni odbor, je mislila, da bo z nekaterimi radikalnimi ukrepi pripravila zaveznike do dobrohotnega razumevanja. Narodni odbor je izdal razglas, preimenoval je domobransko vojsko v slovensko narodno vojsko, odstavil je generala Rupnika kot poveljnika slovenskega domobranstva in imenoval generala Krenerja za poveljnika slovenske narodne vojske. Člani narodnega odbora so menili, da bodo glede na te ukrepe zavezniki razdrli jaltsko pogodbo, zasedli del slovenskega ozemlja, prekinili razmerje s partizani in vključili domobranci v zavezniško vojsko. Po teh ukrepih so hiteli evakuirati svoje enote in ustanove iz Slovenije. Partizanski pritisk proti Ljubljani pa je bil tako velik, da so morali vsi domobranci na fronto. V Ljubljani je ostalo 5. maja z rekonvalescenti vred le še kakih 150 domobrancev. Popoldne in ponoči na 5. maj so najprej začeli odvažati bolnike in ranjence, za njimi so šle delavnice in zaledne ustanove. Razen domobrancev je tudi Nemce skrbelo, kako se bodo pravočasno prebili na Koroško. Ceste proti karavanškim prelazom so bile natrpane z vojaki, med njimi pa so hitele okorne kolone civilnega prebivalstva. S seboj so vozili vso kramo, ki so jo mogli naložiti na vozove. Zelo so ovirali promet in večkrat so jih operativne enote pometele v jarke, da bi si zagotovile prosto pot. Sedmega maja 1945 je bila navsezadnje podpisana vdaja nemške armade, ki je začela veljati 8. maja

1945 ob 23. uri. To pa je bil tudi rok, ki ga je postavil general Rösener za umik vseh čet z obrambne linije okoli Ljubljane.

Osmega maja 1945 ni bilo na fronti sedmega korpusa posebnih bojov. Enote so se pripravljale, da bi z velikim napadom in s podporo vsega topništva prebile obrambo proti Lavrici in Ortljem. Devetindvajseta divizija je bila 8. maja že blizu Ljubljane in zavzela Bevke, Log, Horjul in Vrzdenc. Osemnajsta divizija pa je zavzela 8. maja 1945 Lavrico.

Ponoči na 9. maj je štab sedmega korpusa, ki ni bil obveščen, da je sovražnik že zapustil Ljubljano, izdal povelje za obči napad. Generalne smeri prodiranja v Ljubljano so bile takole označene: osemnajsta divizija bo napadala v smeri Dolenjske ceste proti Rudniku, na Ljubljanski grad in v središče mesta, petnajsta divizija bo prodirala med grebenom Golovca in Ljubljanico proti glavnemu kolodvoru. Devetindvajseti diviziji je bila določena generalna smer po Tržaški cesti v središče, nato pa na Gorenjsko. Že ponoči je bilo čutiti, da sovražnik zapušča mesto. Najprej so partizanski inženirci popravili Karlovški most, potem pa so se vsule partizanske brigade osemnajste divizije v Ljubljano z južne strani, petnajste divizije z jugovzhodne, devetindvajseta divizija pa je vkorakala z zahoda. Ljubljančani so z nepopisnim navdušenjem sprejeli svojo slovensko narodnoosvobodilno vojsko in devetindvajseto divizijo. Vojska je bila dobro oblečena, imenitno oborožena in disciplinirana.

Borci Gubčeve brigade so si prisrčno želeli, *da bi prvi vkorakali* v Ljubljano. Toda ta želja se jim ni izpolnila. Osmega maja so ostali še na Polici in prespali tam tudi noč na 9. maj. Borci so že ponoči opazili, da je streljanje okoli Ljubljane potihnilo. Postali so nemirni, saj jim je nenavaden mir napovedoval velike dogodke. Zjutraj je bila prekinjena radijska zveza z divizijskim štabom in nihče ni vedel, kaj se dogaja. Vsi so slutili, da je Ljubljana osvobojena in napetost je naraščala v pričakovanju veselih novic. Te je prinesel brigadi njen nekdanji komandant in tedaj načelnik štaba petnajste divizije: Ljubljana je osvobojena, Nemčija je položila orožje, vojne je konec, prebivalstvo mesta nestrpno pričakuje borce slavne Gubčeve brigade, da jim izkaže dobrodošlico. V trenutku je bila brigada zbrana. Tako naglo se je pripravila na pohod ali na akcijo le tedaj, kadar je bilo treba odbiti nepričakovan in zahrbtn sovražnikov napad. Zapustili so Polico in odkorakali skozi Šmarje. Vso pot so ob cesti prebivalci navdušeno pozdravljali borce. Vsakdo je dobil v gumbnico rdeč nagelj. Čim bolj so se bližali mestu, tem več je bilo navdušenih ljudi, ki so vzklikali v pozdrav. Nato je brigada okoli 17. ure vkorakala v mesto. *Sprejem je bil nepopisno prisrčen*. Ljubljana je priredila brigadi sprejem, da si ga je vsakdo, ki ga je doživel, vtisnil globoko v spomin. Navdušeno vzklikanje in petje je spremljalo brigado vso pot skozi ljubljanske ulice. Ljudje so borce zasipali s cvetjem. Matere so objemale sinove, očetje so iskali med borci svojega junaka. V objemih mater se je odsvital ponos nad močjo in možatostjo fantov in deklet, ki so se kot zmagovalci vračali domov, v dobrohotnih pogledih očetov je bilo videti ponos nad vzdržnostjo, hrabrostjo in junaštvom mladega partizanskega rodu. Gubčevci so bili ganjeni, presenečeni, navdušeni.

Osmega maja 1945 je bilo vojne konec. Toda sovražnosti na slovenskem ozemlju še ni bilo konec. Nemške in kvislinške enote so se še vedno upirale. Dve poglavitni smeri, po katerih se je gnetla sovražna vojska po kapitulaciji proti Koroški, sta bili: smer iz Celja proti Dravogradu in čez Gorenjsko proti obema karavanškima prelazoma. Devetindvajseto divizijo četrte jugoslovanske armade so iz Ljubljane po imenitnem in prisrčnem sprejemu nemudoma poslali na Gorenjsko. Divizija je dobila nalogo, naj zajame skupaj s partizanskimi enotami na Gorenjskem vse sovražne čete in jih razoroži, ali pa jih, če se bodo upirali, uniči. Osemnajsta divizija je ostala v Ljubljani, petnajsto pa so poslali v smeri proti Kamniku in Trojanam, da bo zajela vse tiste sovražne čete, ki se še niso vdale in ki so se oddvajale od poglavitnega toka sovražnikovega gibanja v smeri proti Dravogradu na Štajerskem. Generalpolkovnik

von Löhner je 700.000-glavo vojsko vztrajno vodil proti Koroški. Šele tam je nameraval položiti orožje zavezniškemu poveljniku, zakaj vedel je, da ga le-ti zaradi dejanj na Balkanu ne bodo klicali na odgovornost. Devetega maja 1945 so bile čelne enote njegove vojske nekje pri Celju, zaščitni oddelki pa še blizu Zagreba. Tretja jugoslovanska armada, ki je imela nalogo s severa zajeti Löhrovo grupacijo, je tega dne pri Ptujju stopila na slovenska tla. Naslednji dan je že bila v Mariboru. Generalu Löhneru je ostala odprta le ena sama pot pri Dravogradu na Koroško. Štajerske enote četrte operativne cone so po veliki in krvavi zimski ofenzivi sedaj imele obilo dela. Zadrževati in razoroževati je bilo treba stotisočglavo sovražno vojsko in hiteti je bilo treba na Koroško. S sijajnimi manevri in akcijami so štajerske enote zlepa in s silo opravljale naloge. Löhrova grupacija se je začela kmalu razbijati in njena homogenost krhati. Nekatere enote so poskušale na svojo roko za vsako ceno prodreti čez mejo. Pri tem so bile najbolj odločne enote ustašev, četnikov in domobrancev. Bali so se partizanov. Zato so zapuščali urejene kolone in se usmerjali bolj proti Ljubljani, misleč, da bodo tu našli boljše pogoje za rešitev. Njim nasproti je hitela petnajsta divizija, ki je na položajih vzhodno od Kamnika in pri Trojanah zapirala prehode v ljubljansko kotlino ter oklenila veletok sovražnikovih čet z jugozahodne strani.

Gubčeva brigada je še na pohodu skozi Ljubljano dobila povelje, naj odide skozi Tomacovo in Zalog v Smartno ob Savi. Nato je v skladu z operativnimi potrebami manevrirala okoli Domžal. Povsod so se namreč poleg čet, ki so uhajale iz kolon velike Löhrove skupine, bile še domobranske in četniške skupine. Brigada je obkoljevala razne odseke, preiskovala skrivališča in naselja ter lovila sovražne vojake. Posebnih bojov ni imela. Devetega maja je bila v Domžalah, kjer je priredila miting. Naslednji dan je že bila v Žirovšah, 13. maja pa se je naselila v Dobu pri Domžalah. Tu je dočakala konec vojne na Slovenskem (15. maja 1945), ko so se po težkih bojih za prehod na Koroško uspešno končali boji na štajerskem in slovenskem Koroškem in je bila zvečine ujeta Löhrova skupina s poveljnikom vred.

Natale Colombo

Črtomir Šinkovec (1945)

*Naš fant, Nedeljko Golob,
postal je janičar Natale Colombo,
naše matere prekleti sin.*

*Podil se po kraških vaseh je s fašisti,
lovil vse tiste na črni listi
z bodalom, puško in bombo.*

*In besni Natale Colombo
po Etiopiji je streljal in klal,
hodil po Španiji do laktov krvav,*

*po Grčiji divjal kot stekla zver,
v Jugoslaviji na poletni večer
pal je na razcveteno bombo.*

*Odtlej nebogljen Natale Colombo,
slep je, brez rok — invalid,
vedno bolj samega sebe sit,*

*vedno bolj svetopisemski Job,
zapuščen na lastnem gnojišču,
vedno bolj Nedeljko Golob —*

naše matere prekleti sin!

Slovenska partizanska književnost do septembra 1943

Kultura

Zgodovina

Emil Cesar

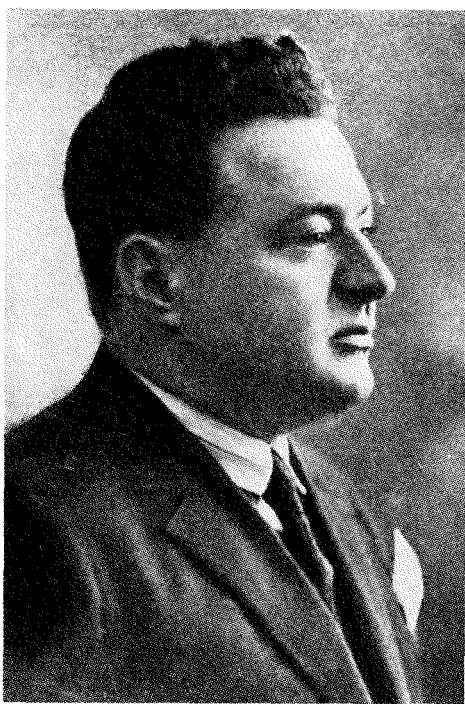
Za božič 1942 so zaprli domači izdajalci med drugim tudi pesnika Iga Grudna. Gruden je bil nato do pomladi naslednjega leta zaprt v belgijski vojašnici v Ljubljani, marca meseca pa so ga italijanske okupacijske oblasti odgnale v taborišče Visco, od tod pa so ga zaradi ovadbe nekega konfidenta odpeljali še z nekaterimi drugimi interniranci v Chieso Nuovo pri Padovi. Vendar se tu zanj pot trpljenja ni končala. Moral je še v italijansko uničevalno taborišče na Rabu. Grudnova vojna lirika je v celoti posvečena tem razburkanim in svojskim vojnim doživetjem. Z njo posega v doživljanja v ječi, v taborišče ter v transport internirancev. Te neminljive podobe trpljenja nam ohranjajo ciklusi *Celica številka pet*, *V pregnanstvo*, *Visko*, *Padova*, *Rab in Afrika*. Zato nudijo svojski vpogled v Grudnovo vojno trpljenje, ki vodi skozi italijanska in zavezniška taborišča do ponovnega povratka v domovino. Igo Gruden je bil edini med slovenskimi književniki, katerega trpljenje se ni končalo, kot pri večini, z razpadom fašizma in z italijansko kapitulacijo. Vojna vihra ga je med drugim vodila celo v zavezniška taborišča v Afriki. — Miselno ga zaposljujejo v teh dneh trpka spoznanja naroda kot so poniževanje, hrepenenje po domu, domači zemlji in najbližjih, želja po svobodi in kot rezultat teh spoznanj je želja o svetu brez sovraštva. Vendar pa se njegova vojna pesem bistveno razlikuje od uporniške pesmi, ki zaživi in spregovori v tem času v oddaljeni domovini. Po vsem prestanem bi pričakovali, da se bo v njej ukvarjal s tipičnimi pojavi nasilja in ne z izjemami. Vendar mu je vseskozi, v zvezi z značajem, svet sovraštva tuj in nerazumljiv. V Grudnovi vojni liriki pogrešamo, če jo primerjamo s slovensko narodno-osvobodilno liriko, dejanj, ki bi prispevala k odkrivanju spoznanj o nesmiselnosti vojne. Toda že v pesmih iz Raba doživlja njegov romantični realizem globoko moralno krizo. Ko gleda muke sestradanih čabranskih kmetov, ki so jih fašisti privezali za kazen h kolom na opoldanskem soncu, se prebudi v njem, kljub značajski mehkości, dotlej neznano molčeče uporno sovraštvo do tistih, ki so zatirali nezavaranega človeka. Razumljivo, da je prav v tem času prišlo do krize v njegovem humanističnem nazoru. Ne smemo prezreti, da sta prevladovali v njegovem pesniškem svetu le ljubezen in sočutje. Spoznanja druge svetovne vojne pa dodajajo tema silama še novo moralno kvaliteto: trpko upornost. Zategadelj se je miroljubni in blagi pesnik, ki je bil v socialnih pesmih sočutni zagovornik zatiranih, razvil v nekaterih vojnih pesmih v ogorčenega obtoževalca poniževalcev. Toda strasten in neupogljiv borec tudi v tem Gruden ni bil nikoli.

V mnogih vojnih pesmih se obnovlja literarna večšina zanosnega pevca Primorskih pesmi, le da se spreminja motiv in da so nove izpovedi izražene v samoniklejši govorici. Take so pesmi iz ciklusa *V pregnanstvo*, *Rabske pesmi* in pesmi domotožnih razmišljanj v afriški puščavi, in taka je himnična *Slovenski zemlji*. Trajna mojstrovina pa je pesem *Pregnanci*. Pesem je idejno zgoščena, plastična in pretresljiva, napisana v baladnem ritmu. Sem sodijo še pokrajinske impresije. Med njimi so pomembni padovanski motivi in pomenijo po sodbi Filipa Kumbatoviča vrh Grudnove sinteze realistične pripovedi ter impresionistične slikarske tehnike. V njih se mrakobna podoba padovanskega taborišča spaja s čustvenim svetom ponižanih jetnikov. Najlepše Grudnove pesmi pa posegajo v svet neposrednega dogajanja. Odkrivajo ga brez slehernega opisnega elementa. Tako se odločilna doživetja, vsiljena od nemirnega časa, izpovedujejo v intimni sferi človekove eksistence. Njihov vsebinski okvir predstavljajo drobni čustveni odtenki, slutnje, želje, sanje, nikoli pa ne učinkovit zunanji dogodek. Poglavitno razpoloženje predstavlja komaj izgovorjeno hrepenenje, pekoča bol zadržanega domotožja, z neštetimi odtenki mračnega brezupa, do otroško čiste radosti. V njej se srečujejo nočni glasovi talcev, ujetnikov in borcev s pesmijo prve siničke v taborišču. V ta sklop sodijo pesmi: *Nočni glasovi*, *Silvestrova noč*, *Taborišče v El Satu*. Moralni svet te poezije je stari Grudnov svet ljubezni in sočutja. V njem pa je glasnik najtišjih utripov človeškega čustvenega sveta in nemalokrat se mu posreči prevesti ne le opisni, temveč tudi reflektivni element v pravo čustveno melodijo. V svetovni poeziji ni mnogo primerov take diskretne transkripcije refleksije v čustvo, kjer bi se radostno čisti občutek za naravo združil s svojskimi težnjami življenja, v tem primeru s tožbo po svobodi, tako samoniklo in pretresljivo kot v njegovi pesmi *Prva sinička*.⁷⁹

Februarja so italijanske okupacijske oblasti v Ljubljani internirale tudi Nado Dragan-Carevsko. V Gonarsu, kamor so jo odpeljali, v tem obdobju sicer ni mislila na pisanje, pač pa je pretresena od stikov z ljudmi in njihovimi žalostnimi usodami ter pod vtisom teh spoznanj in doživetij nastal po osvoboditvi ciklus šestih pesmi *Gonars*. Pri nastajanju tega ciklusa je imela pred očmi žalostne izpovedi izseljenih čabranskih družin.^{79a}

Na življenje v italijanskih taboriščih pa se navezuje tudi literarno delo Manka Golarja. Pesmi, ki so nastale v Gonarsu, je za zajetno zbirko. Med njimi so tudi *Reflektor*, *Pogreb v taborišču*, *Smrt v baraki IV*, *Talci* in *Paket*. Golar je bil tudi avtor teksta taboriščne himne, ki jo je uglasbil profesor Boštjančič. S svojimi pesniškimi prispevki je sodeloval tudi v taboriščnem rokopisnem listu *Novice za žico*, hkrati pa jih je recitiral po taboriščnih barakah. Vse pomembnejše literarno gradivo se mu je posrečilo ob odhodu iz taborišča, kljub pazljivosti čuvarjev očuvati in prinesiti domov v kovčku z dvojnimi dnom.⁸⁰

Kljub temu, da smo šele ob Golarju bolj poudarili taboriščni motiv, pa ta motiv v slovenski književnosti ni nov. Za taborišča kot posebni, do tedaj malo znani prisilni politični obliki odvzema svobodnega gibanja, smo izvedeli Slovenci v zvezi s preganjanjem komunistov v stari Jugoslaviji. Poznali smo predvsem Medjurečce in Bilečo. To življenje je celo zapustilo nekaj literarnih pričevanj. Pri tem mislim na *Bilečanko* Milana Apiha in na Karla Destovnika-Kajuha ter na njegovi pesmi *Iz Medjurečja I* in *Iz Medjurečja II*. Največjo popularnost je doživela *Bilečanka*, medtem ko sta bili pesmi Karla Destovnika-Kajuha odkriti šele med pripravami za prvo izdajo njegovega Zbranega dela⁸¹ in sta bili zato tam tudi prvič objavljeni. Vendar pa tako preganjanje niti takrat niti med okupacijo ni doseglo svojega namena. Za predvojni čas je znano, da niso uspeli zajeti večjega števila komunistov in njihovih simpatizerjev, ker so se le-ti ukrepom pravočasno izognili s tem, da so se umaknili v ilegalo. Med vojno pa zavzema izseljevanje izredno velik obseg. Naperjeno je bilo po eni strani proti partizanstvu, ki je imelo med ljudstvom močno in vsestransko materialno oporo, po drugi strani pa tudi proti nadaljnji rasti narodnoosvobodilnega gibanja. Znano je, da so iz okupiranega dela Slovenije itali-

Dr. Igo Gruden. Italijani so ga internirali na Rab

janske okupacijske oblasti nekatere dolenske in notranjske vasi povsem izselile. Povedali smo že, da se ponovno srečamo s takšnim motivom — tokrat je ta okupacijski, prvič pri Miletu Klobčiču. Kljub besedni skoposti pa so bile izpovedi že take, da so bistveno pogojevale in okarakterizirale sistem prisiljenega odvzema prostosti.

Konec julija 1943 je prišel med partizanske borce mladi Peter Levec. Leto dni je bil v Šlandrovi brigadi in z njo na Kamniškem, potem pa na Štajerskem, nato pa je bival do konca vojne v Beli krajini. Ze prvi vtisi težkih doživetij so mu narekovali v naslednjih dneh, v začetku avgusta pesem *Požgana vas*. Posvečena je bila vasi Koreno, le pol ure oddaljene od vasi, v kateri je sam preživel mladost. Pesem sodi med najboljše njegove vojne pesmi in so jo že tedaj sprejeli v bataljonski stenski časopis, ki je bil v partizanskem taborišču v gozdu nad Korenom, obešen na neko smreko.⁵²

Kmalu po maju je začel razmišljati o svojem odhodu iz morečega ljubljanskega ilegalnega ozračja na partizansko osvobojeno ozemlje tudi Karel Destovnik-Kajuh. Ze tedaj je na odločitev vplivalo silno težko življenje ilegalca, o katerem pa izvemo zaradi potrebne konspiracije, od že tako redkobesednega Kajuha zelo malo. Še najzgovornejši vir so pisma Silvi Ponikvarjevi. Ker pa so bila ta pisma namenjena v zapor, bila je zaprta, je bila taka redkobesednost razumljiva. Kljub temu, da so prihajala pisma do naslovljenke po skrivnem kanalu, za hrbti italijanske policije, bi lahko prišla v roke okupacijskim oblastem. S tem pa bi jih Kajuh ponovno opozoril na svojo navzočnost in na svoje politično delovanje, kar vse bi sprožilo še načrtnejše in še vztrajnejše zasledovanje. Vemo pa tudi, da je izdaja pri Ponikvarjevih načrtovala med drugim tudi Kajuhovo zajetje. Iz tega obdobja je torej osamljena, vendar zgovorna pesnikova izjava, ki ne okarakterizira samo trenutnih nevzdržnih življenjskih pogojev, temveč ves čas njegovega ilegalnega življenja v Ljubljani. Iz tega moremo izvzeti le čas, ki ga je Kajuh prebil pri Ponikvarjevih. Pravzaprav je ta izjava le spremenjeni odlomek iz libreta Verdijeve Traviate, s kratkim, vendar dovolj zgovornim lastnim dopolnilom: »...*Zame ne skrbi preveč. Sicer*

pojem iz dneva v dan tisto iz Traviate malo prikrojeno, seveda, Vsako noč pod drugo streho in kak dan je celo tako, da mislim, niti tega ne morem zapeti. Pa se konec koncev človek le lahko prebije...»⁸³ Svoj sklep o odhodu iz Ljubljane, je takoj po natančnejšem odgovoru za odhod sporočil v ezopovskem jeziku Ponikvarjevi v zapor: »Od zunaj, izven bloka, kraja še ne vem točno, na Dolenjskem nekje, sem dobil povabilo, da lahko nastopim, če hočem seveda, službo. Služba bo baje izredno lahka in nenaporna in bo čisto strokovna, v skladu z mojim poklicem. Pravijo, da mi bo dobro.«⁸⁴ Po odlašanju z odhodom bi menili, da odhod tedaj še ni bil aktualen, da je upošteval širše potrebe, v katere pa je bil kot pomemben člen vključen tudi Kajuh. Do odhoda je imel po lastni presoji še približno mesec dni časa. Ker pa so postajali pogoji za življenje v Ljubljani zanj vse bolj nevdržni, saj se je medtem le po naključju izognil aretaciji, o tem menda pripoveduje v svojih spominih Tone Seliškar.⁸⁵ Kljub temu, da pripoveduje Seliškar o pripetljaju Karla Destovnika-Kajuha kot o dogodivščini, ki sta se ji pozneje oba smejala, pa je moral dogodek, morda ob kompleksnem presojanju življenja ilegalca, o tem pa vemo, da ni bilo lahko, Kajuha močneje prizadeti. Zategadelj se je tudi dokončno odločil, da bo Ljubljano zapustil. V pismih Silvi Ponikvarjevi se z mislijo o odhodu srečamo še nekajkrat, zadnjikrat govori o njem le nekaj dni pred samim odhodom.

S svojimi pesmimi je vzdrževal Kajuh v tem času stike domala z vso vidnejšo narodnoosvobodilno periodiko. Že 1941 je vzpostavil stike z uredništvom Mlade Slovenije. Tu je tudi izšel do tedaj njegov prvi leposlovnji prispevek objavljen v narodnoosvobodilnem tisku. Pesem je izšla v prvi številki glasila konec januarja 1942, posvečena pa je bila spominu Slavka Šlandra. Nadalje je objavil v istem glasilu v dvojni tretji in četrti številki 10. februarja 1942 *Našo pesem*, v šesti številki 1. marca pesem *Mostovi* in 21. septembra v 22. številki pesem *Večno živim herojem*, danes znano pod naslovom *Sovjetskim herojem* ter *Pred velikim rojstvom*. Hkrati zasledimo njegove prispevke tudi v Slovenskem poročevalcu. Prva objavljena pesem v njem, *Kralj Matjaž*, je izšla v 14. številki 13. aprila 1942, junija je bila v istem glasilu natisnjena še pesem *Nas boste že še čutili*, septembra pa je izšel v njem ponatis pesmi *Pred velikim rojstvom*. Z značilno žensko pesmijo je sodeloval tudi pri Naši ženi; 1942 je izšla v njej pesem *Materi padlega partizana*, pozneje 1943 pa še s pesmijo *Dekle v zaporu*. Na novo pa je začel sodelovati v reviji kulturnih delavcev Setev. Že v prvi številki tega glasila zasledimo kar tri njegove pesmi — *Kje si, mati, Bosa pojdiva* iz cikla *Ljubezenskih* in *Mojo pesem*. Domnevam, da je prispeval gradivo tudi za drugo številko in to iz več vzrokov. Za sodelovanje pri drugi številki bi se lahko dogovoril s Kajuhom tudi Albreht sam, saj je bil poleg Seliškarja še navzoč pri Kajuhovem srečanju z Otonom Župančičem.

O odhodu Karla Destovnika-Kajuha iz Ljubljane govori še dvoje pričevanj. Prvo razkriva resno in odgovorno zavzetost za delo, ki ga je prepuščal ljubljanskim tovarišem, kulturnim delavcem.⁸⁶ O drugem govori Oton Župančič. Podrobnosti o njunem osebnem srečanju so sicer neznane, pač pa se je ohranil njihov poglavitni vtis. Silva Ponikvarjeva se spominja izredno laskave Župančičeve ocene Kajuhovih pesmi, spominjajo pa se je tudi nekateri drugi pesnikovi prijatelji. Da je bilo to srečanje Otona Župančiča z mladim Karlom Destovnikom-Kajuhom izredno vzburljivo, govori tudi izjava Ane Župančičeve, ki se je še po letih spominjala radostnega pesnikovega vznemirjenja po tem srečanju v nekdanjem Šlajmerjevem domu. Župančičevo navdušenje je bilo porojeno pod vtisom Kajuhovih recitacij, med srečanjem pa so se pogovarjali tudi o aktualnih političnih vprašanjih. Kajuhove sodbe o tem so bile take, da so pri Župančiču pustile trajnejši vtis. Takim razgovorom daje Župančič po letih sicer prednost, vendar spet tako, da odkrivamo v njegovi besedi celovitost Kajuhove osebnosti. Tako Župančič. Kajuh, ki se je kot pesnik boril za čim pristnejši pesniški izraz, pa govori neposredno po srečanju kot o najpomembnejšem prav o literarnem delu. Neposrednih zapiskov iz tega časa o srečanju z Župančičem nimamo. Od prisotnih jih nihče ni pisal, pa tudi v Župančičevi zapuščini bi jih zaman iskali. Ker je bila

Fran Albreht

Župančičeva usoda med okupacijo negotova, jih niti ne moremo pričakovati. Toda po vojni je Župančič v svojem spominskem sestavku *Pozdrav partizanski pesmi*⁸⁷ posegel ob misli na pesem Karla Destovnika-Kajuha tudi v spomine na srečanje v 1943. letu in priznavajoče govoril o Kajuhu in njegovem literarnem delu. Po Župančičevih besedah sta se sestala na Kajuhovo željo. Sestanek, ki ga je menda pripravil Tone Seliškar, in bil na njem tudi prisoten, je bil izredno odkrit in prisrčen.⁸⁸ Pač pa se je v zapuščini Otona Župančiča ohranil koncept *Pozdrava partizanski pesmi*, zanimiv v toliko, ker je vanj vpletel pesnik tudi misel o vzroku srečanja. — Mnogo določnejši in zgovornejši spomin nanj je ohranil v svoji korespondenci Silvi Ponikvarjevi Kajuh sam. O tem govori v enem izmed svojih zadnjih pisem, neposredno po dogodku. Da je imel Kajuh v mislih prav to srečanje, bi sodili med drugim tudi po posebnem izrazu, ki meri na sam vrh tedanjega slovenskega Parnasa. Na dokaj svojski način piše tudi o laskavih priznanjih, ki jih je bila ob tej priložnosti deležna njegova pesem. O vsem tem pripoveduje v omenjenem pismu takole: »Včeraj sem bil v neki zelo visoki kulturniški družini in nahecali so me, da sem recital svoje pesmi. Povedal sem med drugim vse Tvoje in ne moreš si misliti, koliko hvale je bilo. Govorili so o meni kot o razodetju, čeprav so sami že stari in najbolj priznani literarni kanoni.«⁸⁹

Odhod članov kulturniške skupine v narodnoosvobodilno vojsko so pripravljali v Ljubljani že 1942. leta, ko so hoteli, potem ko se je narodnoosvobodilno gibanje že močno razmahnilo, ustanoviti na osvobojenem ozemlju osrednje gledališče. To željo političnega vodstva, je sporočila Ignacu Koprivcu Mira Svetina. Sestav skupine bi bil zelo širok, saj bi zajemala pisatelje, režiserje, gledališke umetnike, likovnike in druge. Razen v operi, kjer je bila organizacija še najmanj številna, je bil po vseh drugih ustanovah odziv na odhod dovoljen. Ta akcija je zajela tudi Otona Župančiča, katerega je Koprivec s tem namenom obiskal v Šlajmerjevem domu. Župančič je ponudbo sprejel pod pogojem, da bo odšel v partizane le tedaj, če bo s svojo navzočnostjo v narodnoosvobodilnem boju mogel koristiti in če bodo pogoji za odhod tako ugodni kot so bili ob njunem razgovoru, tudi v času predvidenega odhoda. Z italijansko roško ofenzivo 1942 so se pogoji za delo spremenili in namero so morali

začasno odložiti. Misel o odhodu skupine je bila nato uresničena kak teden pred italijansko kapitulacijo, čeprav so posamezni člani kulturniške skupine odšli iz Ljubljane v narodnoosvobodilno vojsko že spomladi 1943. leta. Po septembrskih dogodkih 1943. pa se je prvotni načrt nekoliko spremenil. Odhodniki iz Ljubljane so se za pot v partizane posluževali predvsem dveh poti: iz Novega mesta čez Zdenško vas, po tej poti je šel Kajuh, in preko Uršnih sel. Karel Destovnik-Kajuh je odšel iz Ljubljane 24. avgusta.⁹⁰

Po dokaj razgibanem literarnem snovanju tako v poeziji kot v prozi bi 1942. leta pričakovali, da bo njima v vsem sledila tudi dramatika. Tako pričakovanje bi bilo tem bolj upravičeno, saj so bili, kakor smo navedli, dramatski poskusi že iz 1941. leta spodbudni. Vendar se je partizanska dramatika razvijala povsem ločeno od njih. Predvsem zaradi tega, ker avtorji dramatskih del niso seznanili o svojih prizadevanjih takratnega političnega vodstva, ki bi najlaže poskrbelo za njihovo realizacijo, hkrati pa jim tudi posredovalo dragocene vsebinske napotke. Tako bi lahko koristno usmerjali avtorje dramskih tekstov, pri čemer bi prav gotovo upoštevali tudi možnost izvedbe, te pa so bile v tem času mnogo manjše od potreb. Niti niso kako drugače iskali možnosti za njihovo realizacijo v okviru narodnoosvobodilnega boja. V partizanih je ta literarna zvrst, predvsem zaradi svojih akcijskih možnosti prvih bojnih enot, imela nekoliko vojsko pot. Zato se je razvijala ločeno in ne enakovredno od obetavnih literarnih začetkov v prozi in v poeziji. Med zametke sodijo že prve kulturnopolitične prireditve, zlasti pozneje, ko se vsebinsko popestrijo. Pomemben predhodnik v tem procesu je bila učinkovita recitacija, ki že vsebuje elemente dramske učinkovitosti, kjer marsikdaj nadomesti talent zainteresiranost in idejna predanost. Če ni prva, pa sodi vsaj med prve znane prireditve te vrste, recitacija Cankarjevega Hlapca Jerneja, ki jo je pripravila na svojem bojnem področju grosupeljska četa. Uspeh je moral biti spodbuden, saj so ga, kot moremo soditi, uprizorili borci te čete vsaj dvakrat: prvikrat že pred prihodom Vladimira Pavšiča-Mateja Bora v grosupeljsko četo, drugič pa sta ga v odlomkih izvajala Janko Rode-Ilija in še nek borec 24. decembra 1941 na prireditvi kulturnopolitične vsebine v Medvedjicah.⁹¹ O prvem nastopu se nam je ohranila kratka sodba komandirja Dolfa Jakhla, zapisal pa nam jo je, prav gotovo na lastno vprašanje, Matej Bor. Jakhel je o njej sodil: »Kako je bilo? Če sem bil celo jaz sam navdušen, lahko misliš, da je bilo sijajno.« Menili bi, da se repriza ni razlikovala od premiere.

Pričakovali pa bi, da bodo po tako uspešnih začetkih s takim delom nadaljevali. Zlasti po ustanovitvi Agit teatra, kjer bi prav aktualnim dramtizacijam veljala posebna skrb. Da so bila naša predvidevanja upravičena, nas uverjajo tudi Kocbekovi zapiski (za 22. julij 1942), po katerih je ta sklical vse, »ki sučejo pero« in jim posredoval željo izvršnega odbora Osvobodilne fronte, naj med drugim pišejo tudi manjše gledališke igre in skeče za glavni Agit teater in za gledališke družine v vojski.⁹² Citata smo se doslej sicer že poslužili, toda ne v celoti. Potreba po takih delih je bila očitna, zahteva dovolj argumentirana, saj je pozneje že v kratkem rodila kvantitetno dokaj pomembne rezultate. Tako je Vladimir Pavšič-Matej Bor pripravil dramo *Štacuna nad Kolpo*, katere pa pozneje ni dokončal. Zaključil je le dvoje dejanj. Zadnji prizor drugega dejanja je pisal na Kamenjaku v času, ko so italijanski topovi že naznanjali začetek ofenzive in ko je jasa na Kamenjaku žarela od požarov v bližnjih kočevskih vaseh. Prav tako je na Kamenjaku nastal koncept poznejše *Težke ure*, z delovnim naslovom *Sinov strel*, s katerim se je ukvarjal že Agit teater, tedaj nastanjen v Starem trgu na Kočevskem. Vendar pa omenjena igralska skupina dela ni utegnila več uprizoriti. Zaradi bližajoče se ofenzive se je morala z osvobojenega Roga umakniti, še predno so ga uspeli v celoti naštudirati. — Nadalje je pod vplivom omenjenega priporočila izvršnega odbora začel pisati skeč tudi Miran Jarc. V njegovem literarnem opusu iz partizanskih dni se je ohranilo nedokončano dramsko delce *Gabrenja*. Pozivu pa se je

odzval tudi Kocbek sam.⁹³ Obžalovati moramo, da je tako široko zastavljeno dejavnost močno zavrla že omenjena italijanska ofenziva. Marsikaj od tega je ostalo v konceptu, marsikaj pozneje sploh niso uprizorili ali pa so uprizorili po daljšem časovnem razdobju. In končno je z razbitjem Agit teatra, trenutno propadla široko zastavljena zamisel o namensko ustanovljenem organu, ki bi načrtno gojil partizansko, to je aktualno dramatiko.

Tako je bilo stanje do avgusta 1942. leta. Vendar pa nas nekateri svojski primeri prepričujejo o njeni nadaljnji živi prisotnosti v narodnoosvobodilnem boju in seveda o njeni potrebnosti. Seveda pa je tudi ponovno vznikla potreba v partizanski bojni formaciji. Slednji poskus pa se more primerjati le z najbolj svojskimi oblikami v prozi in poeziji. Kot se zateka slovenski pesnik na primer k najneobičajnejšim oblikam in sredstvom, da izrazi svojo upornost, obtožbo in borbeno zavest — Črtomir Šinkovec je napisal ciklus svojih pesmi na stene ječe, v kateri je bil zaprt — se more slovenska partizanska dramatika postaviti z nekaterimi oblikami izpovedi. Med njimi zaslužijo posebno mesto naslednji primeri, dva od njih sodita med spontane začetke in želje po oživljanju partizanske dramatike po roški ofenzivi, zlasti ker jo je s svojim zanimanjem vzpodbujalo k temu tudi civilno prebivalstvo.

Značilen je predvsem prvi primer. Ker so znane avtorjeve literarnoizpovedne sposobnosti, bi le-ta prav gotovo lahko posegel tako po pesmi kot po prozi. Poslužil pa se je najučinkovitejšega in najprepričljivejšega načina izpovedi, ki naj bi pomagal iz trenutnih težav, pri tem se je zavedal, ker je bila zamisel svojska, odgovornosti, če bi zamisel propadla. Zaradi tega obnavljanje vodilne misli, zato tudi druga avtorjeva navodila.

Spomladi 1943 je v Podgorju pri Novem mestu nastal skeč Sergeja Vošnjaka, vzrok za njegov nastanek pa je bil po Vošnjakovih besedah tak: V vasi se je bilo zaradi njene trenutne politične orientacije kaj težko prehranjevati. Preskrba s hrano je prav zaradi tega tu vedno odpovedala. Ker je veljalo to že kar za pravilo, je bilo treba problem na nek način rešiti. Prav zaradi tega je naročil komisar brigade Tinč Gojčič-Zvonko Vrečko^{93a} brigadnim kulturnikom, naj bi skušali tudi oni vplivati na nerazumljivo ravnanje vaščanov. Zato jim je predlagal propagandni miting, hkrati pa jim tudi svetoval okvirno obliko. Uspeh naj bi poskušali doseči s povečanim propagandnim delom. Gojčič-Vrečko si je izgovoril na mitingu, kjer naj bi o tej pereči pomanjkljivosti določneje spregovorili, le uvodni politični govor; drugo je prepustil članom kulturniške skupine: Rudiju Höhnu, Aleksandru Pečetu-Saši, Olgi Červan, Ivanki Brecelj in Sergeju Vošnjaku. Ti so se nato po premisleku odločili za dramtiziran izsek iz sodobnega življenja, ki pa bi moral na dokaj sentimentalen, vendar aktualen način in celovito, prikazati vsakdanje trpljenje partizanov. Pobuda zamisli je bila Vošnjakova, prav tako vsebinski okvir in izvedba. V glavnih obrisih jim je podal idejno poanto skeča. Prikazala naj bi mlade partizanske borce različnih značajev, njihova razmišljanja o času in o njihovih problemih, poudarila naj bi tudi žrtve in skrb za težko ranjenega tovariša. Z vsemi temi živimi in dovolj prepričljivimi argumenti so hoteli omehčati neizprosno gledalcev ter jih vzpodbuditi k razmišljanju. Tako osnovno idejo skeča so nato trikrat obnovili in izdelali v kratkem načrt za čim učinkovitejši potek nekaterih zahtevnejših in aktualnejših prizorov. Hkrati so mislili tudi na povsem tehnične podrobnosti. Soglašali so z Vošnjakovim predlogom, da bi moral skeč trajati največ deset minut. Daljši bi bil lahko le v primeru, če bi vzbudil med poslušalstvom zanimanje in čustveni odziv. Nasprotno pa bi moralo vse, kar poslušalcev ne bi pritegnilo in jih oddvajalo od poglobitve misli, izpasti. Podoben bi bil način preverjanja. Igra pa je poslušalce navdušila. Zato so prvotni sklep spremenili in je trajala uprizoritev nad pol ure. Zamisel so domala v celoti razširili. Prvi del, kjer je bilo vpletenega nekaj humorja, je raztegnil, zaradi splošnega odobravanja med samim izvajanjem, Aleksander Peče-Saša. (Peče je pisal tudi pesmi, srečujemo ga v brigadnih glasilih.) Ko je spoznal sproščenost poslušalcev, je razvlekel sentimentalni del še Sergej Vošnjak. Sodili bi, da je kljub dobremu pozna-

vanju nastopajočih, le podcenjeval ne toliko umetniške sposobnosti kot njihovo trenutno iznajdljivost. Predvsem se je bal, da bo zmanjkalo dialoga. Zato se je že na samem začetku odločil, da uprizoritev reši pred polomom tudi z vpletom neke svoje pesmi. Nasprotno pa je bil rezultat nastopa popolnoma prepričljiv. Dokazovala so ga tudi dejanja, ki so uprizoritev narekovala: kmetje so prinašali borcem hrano, tudi tisti, ki so prej vztrajno zatrjevali, da je ne premorejo.

Sergej Vošnjak je kmalu po uprizoritvi v Podgorju odšel na Štajersko in šele po kapitulaciji italijanske vojske so se domala v celoti sešli v osvobojenem Novem mestu vsi igralci ter med drugim nastopili tudi z omenjenim skečem. Manjkal je le Aleksander Peče-Saša, ki je medtem padel. Njegovo vlogo je prevzel France Vreg. Ker je bilo tedanje novomeško občinstvo zahtevnejše od onega v Podgorju, so zgodbo, zaradi večje prepričljivosti in verjetnosti razširili. Iz Novega mesta je Vošnjakov skeč prepotoval številne vojaške odre, pesem, ki jo je vstavil v skeč v Podgorju, pa je bila objavljena v Klopčičevi zbirki *Pesmi naših borcev*. Poleti 1944 je dobil Vošnjak v roke natisnjeni skeč, sicer v krajšem obsegu, vendar še po zapiskih in po spominu igralcev, ki so nastopili v njegovi prvi uprizoritvi. V Podgorju še ni imel naslova, natisnjenemu so dodali naslov *Borba*.⁹⁴ V natisnjenem skeču nastopajo partizani Stjenka, Ivan, Jošt, Stane, Janez in Milan, nemški vojak in belogardist. Prvotno pa je vključil avtor še dvoje ženskih vlog, mater in partizanko.

Podobno je bilo tudi z dramskim delom Majde Šilc *Obisk*, ki obsega le dve strani pisarniške pole. Je tridejanka, od tega ima prvo dejanje deset vrstic dialoga in štiri vrstice režijskih opomb. Drugo dejanje obsega nekaj čez eno stran, tretje pa je spet skrženo na pet vrstic.⁹⁵ Z napisanim besedilom je hotela Majda Šilc podati le kratko vsebino, medtem ko bi bilo oživljanje dela stvar igralčeve domiselnosti, od česar bi bil odvisen uspeh.

Opombe

⁷⁹ Sodba o Igu Grudnu je v celoti prirejena po spremni študiji Filipa Kumbatoviča v izbranem delu Iga Grudna, ki ga je izdal 1949. leta Slovenski knjižni zavod v Ljubljani, pod naslovom *Življenje in delo Iga Grudna*, str. 272–313.

^{79a} Pismena izjava Nade Dragan-Carevske, 25. aprila 1969.

⁸⁰ Pismena izjava Manka Golarja, 11. marca 1962.

⁸¹ Izdal zavod Borec 1966. leta.

⁸² Pismena izjava Petra Levca, 11. marca 1959.

⁸³ Nedatirano pismo Karla Destovnika-Kajuha Silvi Ponikvarjevi.

⁸⁴ Nedatirano pismo Karla Destovnika-Kajuha Silvi Ponikvarjevi.

⁸⁵ Tone Seliškar, *Ogrodje za knjigo spominov*, Borec 1966, št. 4, str. 301.

⁸⁶ France Novšak, *Srečanje z umetniki-partizani. S Kajuhom — ljubljanskim illegalcem*.

⁸⁷ Oton Zupančič, *Zbrano delo IV*, (mala izdaja). Pozdrav partizanski pesmi ob peti obletnici Osvobodilne fronte, str. 121–122.

⁸⁸ Pismena izjava Toneta Seliškarja, 28. februarja 1964. Prim. tudi: Tone Seliškar, *Ogrodje za knjigo spominov*, Borec 1966, št. 4, str. 301.

⁸⁹ Nedatirano pismo Karla Destovnika-Kajuha Silvi Ponikvarjevi v zapor.

⁹⁰ Ustna izjava Ignaca Koprivca, 2. februarja 1963.

⁹¹ Vladimir Pavšič-Matej Bor, *V partizanskem taboru*, Slovenski zbornik 1942, (ponatis) str. 70.

⁹² Edvard Kocbek, *Tovarišija*.

⁹³ Matej Bor, *Raztrganci*, *Drama v treh dejanjih*, SKZ 1946, str. 5–6.

^{93a} Tinč Gojčič-Zvonko Vrečko se je rodil 17. septembra 1919 v Pamečah pri Slovenjem Gradcu. Osnovno šolo je obiskoval v Sošanju, šest razredov gimnazije v Celju, sedmi in osmi razred pa v Mariboru, kamor se je tedaj preselila družina. Nato je študiral na ljubljanski univerzi matematiko. Ob okupaciji je pobegnil iz Maribora v Ljubljano, od tod pa se je preselil k sestri in Ivančo Gorico. Kot borec se je najprej vključil v zapadnodolenjski odred, z odredom pa se je v prvih septembrskih dneh 1942. leta vključil v Gubčevo brigado. Ob ustanovitvi brigade je postal komisar drugega bataljona, poleti 1943. leta pa je bil imenovan za političnega komisarja v isti brigadi. Tinč Gojčič-Zvonko Vrečko je padel ob napadu Gubčeve brigade na Mirno peč, v noči med 7. in 8. septembrom 1943. — Vir: Franci Kolar, politični komisar Gubčeve brigade. Podoba Tinča Gojčiča-Zvonka Vrečka, *Delo*, 25. septembra 1971.

⁹⁴ Sergej Vošnjak, *Borba*. Maloskeč v dveh slikah. Izdala mladinska tehnika »Skala« — Pesem v skeču nosi naslov *Tatjana*. — Vsi navedeni podatki sledijo po ustni izjavi Sergeja Vošnjaka, 23. julija 1961.

⁹⁵ Viktor Smolej, *Naše slovstvo v dobi narodnoosvobodilne vojne*, *Pogovori o jeziku in slovstvu*, str. 45.

Treblinka

Jean F. Steinar

Preselitev jetnikov v nove barake je bila predvidena že dalj časa. Max Bielas je bil zaboden ravno v trenutku, ko je nameraval to spremembo objaviti jetnikom.

Nove barake so se držale barak, v katerih so stanovali »dvorni« židje, in so tvorile z njimi celoto v obliki črke U. Sklep o prerazporeditvi Židov je bil eden prvih ukrepov, ki naj bi preprečili pobege. Okoli novega dela taborišča je tekla žična ograja z lesenim napuščem na vrhu, kjer so se sprehajale straže. Veliko zemljišče desno od barak naj bi postalo novi zborni prostor. Namesto prejšnje preproste poljske kuhinje so na koncu barak uredili novo veliko kuhinjo; na eni strani je bilo v leseni steni barake dvižno okno, pri katerem naj bi jetniki trikrat na dan v vrsti prejeli hrano. Onstran zbornega prostora je bila postavljena latrina. Blizu kuhinje so izkopali vodnjak. Ves ta kompleks, z barakami in vmesnim dvoriš-

Treblinka je naselje severovzhodno od Varšave. Po tem naselju so Nemci poimenovali tudi taborišče smrti, kjer so med zadnjo vojno esesovci umorili blizu milijon ljudi. Žrtve so bile večinoma Židje iz varšavskega geta, pa tudi iz drugih držav pod nemško okupacijo. Spričo grozovitosti, ki so jih v Treblinki izvajali nacisti, so se avgusta 1943 jetniki uprli, pri čemer se je nekaterim posrečilo celo pobegniti. Nemci so zaradi tega taborišče likvidirali in ga zravnali z zemljo. Pozneje so semkaj skušali naseliti ukrajinske kmete, kar jim tudi ni uspelo. Po vojni so na kraju nekdanje Treblinkine postavili nekakšen kamniti gozd spomenikov, na katerih so vklesana imena krajev, od koder so bile privedene žrtve.

čem, ki so ga smeli Židje zapuščati samo takrat, ko so odhajali na delo, in so se morali takoj po končanem delu spet vračati vanj, se je imenoval »geto«.

Za selitev je bilo vse pripravljeno in takoj po »lalkinem«* govoru so jetnike prepeljali v novo bivališče.

Brž ko so jetniki stopili v nove barake, jim je postalo jasno, da so tokrat oni dobili bitko. Napolnilo jih je novo čustvo — ne veselje, niti ne olajšanje, temveč samo nekakšen neopredeljen občutek, ki je temeljil na upanju, da bo nekega dne vendarle mogoče kaj storiti. Kazalo je, da zadnjih nekaj ur niso več zgolj objekti v nemških rokah. Žid je zabodel Nemca, ti pa, namesto da bi jih zdaj vse pobili, držijo govore in jim celo skušajo vrniti nekaj upanja. Morda je vse vkup samo slepilo, a že to, da se Nemci sploh trudijo, da bi jih preslepili, je dobro znamenje. Nekaj se je spremenilo v odnosu med žrtvami in rablji.

Nenadoma je igra postala bolj zapletena. Rablji imajo sicer še zmerom moč, da ubijajo, toda zdaj čutijo potrebo, da jim to poprej utemeljijo. Židova smrt ni več nekaj nepreračunljivega, to zdaj ni več dogodek, ki bi bil odvisen od slepe sile, zdaj je to sestavni del logičnega sistema: »Delajte in življenje vam

* »Lalka« — punčka, so nazivali jetniki bivšega natakarja Kurta Franza, nesojenega in vse prej kot nežnega komandanta taborišča.

bo zagotovljeno.« Jetniki so sicer vedeli, da je to zagotovilo samo vaba in da jih bodo »tehniki« vseeno takoj pomorili, brž ko jih ne bodo več potrebovali. A vendar — med njimi in »tehniki« je prišlo do nekakšne tihe pogodbe, z veljavnostjo za čas, dokler bo trajalo uničevanje židovskega ljudstva, toda brez možnosti podaljšanja.

Toliko upanja je ostalo Židom v Treblinki in ti so se — zavestno ali podzavestno — odločili, da na vsak način izvlečejo iz te pogodbe, kar se bo le dalo.

Ko je »lalka« praktično prevzel popeljstvo nad taboriščem (pozneje je bil sicer formalno imenovan za komandanta taborišča neki oficir z višjim činom, vendar se je ta ukvarjal le z organizacijskimi vprašanji), se je zavedal, da bo njegova naloga kaj težka. Stanje, v kakršnem so bili jetniki, je bilo rezultat nekakšnega naravnega izbora. Fizični in moralni slabiči niso prestali številnih preizkušenj; ti, ki so ostali, so bili »prekaljeni« — logična posledica sistema. Kurt Franz bi seveda lahko tudi vse iztrebil in začel na novo, toda tedaj bi kaj kmalu prišel znova do iste točke in končni učinek bi bil isti. Odkril je, da se to ne izplača in da je bolje, če ustvari razmere, ki bodo postavile jetnike v popolnoma suženjski položaj. Iz takih razglabljanj se je rodil »sistem lalka«. Obsegal je vrsto zatiralskih ukrepov, od katerih je bil vsak zase zadošten, da zlomi v človeku sleherno voljo do upora.

Recimo, tehnika »Damoklejevega meča« ali »lova na golobe«! V bistvu je bila to samo nova inačica znane »modrice na očesu«, vendar z marsikatero prednostjo. »Lalka«, odličen strelec, je med delom splezal na eno izmed skladovnic obleke, visokih kot hiše. Delavcem, ki so delali spodaj, je bilo najstrožje prepovedano, da bi se ozirali kvišku. Ukrajinci so pazili, da ni nihče prekršil prepovedi. »Lalkina« pištola je grozila delavcem kot Damoklejev meč: kogar je zalotil, da ne dela, je bilo po njem. Ta sistem seveda ni bil popolnoma zanesljiv, kajti navsezadnje »lalka« ni mogel čisto sam obvladati vseh šeststo delavcev sortirnega

odreda; toda važen je bil psihološki učinek, kajti s to metodo se je krepil mit avtoritete, ne da bi bilo treba ubijati delovno silo. Delavec je brez nadaljnega lahko tvegala skrivne poglede proti »lalki« in Ukrajincem, da se je od časa do časa malce oddahnil, toda nevarnost, ki je bila s tem združena, je končno bolj izčrpavala kakor delo samo. Zato so delavci rajši garali. A tudi če so s povešenim pogledom tičali v delu, je pri tiskala nanje stalna grožnja, ki je zaradi svoje nevidnosti zavzemala neizmerne dimenzije. Tako je »lalka« z najvarnejšimi sredstvi, samo s pištolo in peščico Ukrajincev, vlival jetnikom psihozo strahu, ki je bila tem večja, čim manj je bila objektivno upravičena. Takšna iracionalna groza je lahko temeljila samo na mistificiranju »lalkine« oblasti.

Pozneje je »lalka« dodal tej grozi še psa, z imenom Barry. Ni več lezel na kup obleke, marveč se je brez besed napotil gor in dol po delovišču. Brž ko je opazil kakega jetnika, ki po njegovem ni kazal zadosti prizadevnosti, je nanj naščuval Barryja: »Lej no, človek božji, tistile pes pa ne dela!« In Barry zdresiran, da je popadal moške za spolovilo, se je že pognal v Žida, ki mu ga je pokazal gospodar. »Lalka« je potem v svoji dobroti dal žrtvi milostni strel. Bedasta »lalkina« domislila, da je psa klical »človek božji«, Žide pa imenoval »psi«, ki jo je ponavljal dan na dan, je jetnikom prešla v meso in kri, tako da so ji skoraj že začeli verjeti — če ne v absolutnem smislu, pa vsaj v razmerah čudnega sveta Treblinke. Vsaka družba ima svojo socialno lestvico. V Treblinki so psi stali nad Židi.

Pri popolni zasužnjitvi Židov je »lalka« izhajal iz načela, da jim je treba venomer dopovedovati njihovo manjvrednost, in to toliko časa ponavljati, da bodo sami začeli verjeti vanjo. Temu namenu je služila fiksna ideja, da »lalka« stalno stoji nad njimi, vrh kupa cunj; tudi Barry je sodil zraven. A ne eno ne drugo ni zahtevalo aktivnega sodelovanja jetnikov. Da bi zamašil to vrzel, si je »lalka« izmislil nekaj novega. Naročil je izdelati besedilo, ki naj bi,

péto po melodiji stare koračnice, postalo »himna Treblinkke«. Židje so morali to himno kar naprej prepevati: ko so šli na delo in z dela, med apelom, kadar koli. Kmalu so jo peli tako mehanično, da sploh niso več čutili, kako jih čedalje bolj prežema njeno primitivno besedilo.

Odločno zdaj koraka naš odred, naprej uprt je vedri naš pogled. Jetnik zagnano dela dan na dan, zravnán, preudaren, delaven in vdan.

Refren:

Treblinka naša, kruha nam deliš,
nas varješ smrti in nad nami bdiš,
zato dolžniki tvoji smo vsak čas,
Treblinka, le zanesi se na nas.

Ko so jetniki prvič slišali to besedilo, so se kljub vsemu morali nasmehiniti, tako abotno se jim je zdelo. Toda pod udarci bičev so se ga kmalu naučili na pamet in potem se niso več smejali.

Po dolgem delovnem dnevu so ga morali neutrudno ponavljati, mirno stojé na novem zbornem prostoru; besedo za besedo, stih za stihom, kitico za kitico so ga lajnali predse, vse dotlej, da sploh niso več dojemali, kaj pomeni. Sleherni poskus, da bi se uprli, je bil nemogoč in tudi nesmiseln. Ukrajinci so kot lovski psi križarili med vrstami in iskali take, ki bi se samo delali, da pojejo. Ko so Židje znali besedilo in napev na pamet, so se ga učili peti v koraku: stegnjene dlani, visoko dvignjena kolena, glave kvišku, uro za uro, do naveličanosti, do popolne otopelosti. Morali so korakati, kar naprej korakati, dokler se niso čisto predali ritmu koračnice, dokler niso sami začeli verjeti tega, kar so prepevali.

Zravnane drže ni bilo mogoče hliniti, verjeti ni bilo mogoče samo navidezno. »Lalka« jih je posvaril: »šele takrat boste nehali korakati, ko bom opazil, da pojete prav iz dna srca.« Korakanje se je začelo ob petih popoldne, po delu. Napad se ni začel frontalno. Najprej so se ukrajinski stražarji dolge ure trudili, da bi jim dopovedali, kako naj poravnajo roke, stegnejo vratove in dvignejo glave. Petje je bilo sprva skrajno ne-

ubrano, a na to se očitno ni nihče oziral. Jetniki so osredotočili vse svoje napore na držo in korak in niso mislili na pesem. Znano je, da korakanje, zlasti še mučno usklajevanje korakov, ubija voljo posameznika. Ljudje se pogreznejo v čudno evforijo, vzame jim zavest, izbriš individualnost in zlomi vsak odpor v njih. »Lalka« se ni oziral na razglašenost petja, dokler ni dognal, da so jetniki prišli v takšno stanje. Ob enajstih zvečer, ko so se uničeni opotekli v barake, so še vedno brundali pesem predse, ne da bi se tega sploh zavedali. Drugi dan se je zadeva nadaljevala — ta »obdelava« je trajala štirinajst dni.

»Lalka« bi se bil sicer lahko zadovoljil s temi skladnimi ukrepi, ki so skupaj tvorili zavidljivo celoto. A to bi pomenilo, da podcenjuje lastno poklicno vestnost. Že od prvih dni Treblinkine je sanjal o zgraditvi sistema, ki bi deloval čisto samodejno, »tako da bi bilo treba zjutraj samo pritisniti na gumb«, kakor je govoril. Svoj prvi poskus je moral plačati s porazom. Toda kot Prometej uničevanja se je znova vrgel na delo, da bi uresničil svoj idealni cilj: taborišče, v katerem bi vse, ali skoraj vse, delovalo avtomatično.

Prvi ukrepi so se nanašali na psihološko obdelavo jetnikov. Ti ukrepi naj bi Žide spremenili v sužnje, v lutke, ki nikakor ne smejo imeti lastnega notranjega življenja, v avtomate, ki prelivajo svojo energijo samo v delo. V tem oziru je predstavljala nova metoda velik napredek nasproti nekoordiniranim ukrepom prejšnjega vodstva. Po drugi strani pa selekcija telesno in duševno nesposobnih zdaj ni bila več tako zanesljiva, kajti nova metoda je bolj varčevala s »človeškim materialom«. V prvem obdobju Treblinkine se je prebivalstvo taborišča v celoti izmenjevalo približno na sedem dni, kar pomeni, da je na ta ali oni način pomrla približno sedmina jetnikov dnevno. Nagle menjave so dovajale v taborišče novih moči. Po novem sistemu ni bilo več tako. To pa je grozilo, da se bo v taborišču sčasoma nabralo preveč neproduktivnih elementov.

Da bi odstranili takšno nevarnost, je »lalka« vpeljal nov postopek, uporaben bodisi za vse jetnike hkrati ali pa samo za izbrane skupine; ta postopek je imel namen, da se številčno stanje določene skupine jetnikov vsakič zmanjša za četrtno. Načelo je bilo preprosto: izbrali so skupino jetnikov in jo prisilili k nekakšnemu kazenskemu eksercirju, ki je trajal toliko časa, dokler ni odpadla četrtnina »obravnavanih« jetnikov. Navzlic očitni podobnosti se je ta postopek razlikoval od »preskusa sposobnosti« v nečem bistvenem: ni šlo več za to, da se do konca obdržiš na nogah, temveč za to, da zdržiš dlje kot tovariši. V oči bodeta dve prednosti tega postopka: prvič, že vnaprej je bilo zagotovljeno, da bo odpadla natanko četrtnina udeležencev, in drugič, vse skupaj je bilo videti tako, kakor da je življenje preostalih odvisno od smrti prve četrtnine.

Ta selekcijski postopek so le poredkoma uporabljali nad vsemi jetniki hkrati, kajti kazenski eksercir je bil tako naporen, da je jetnike do kraja izčrpal in s tem znižal njihovo delovno storilnost. Vendar pa so skoraj vsak večer eksercirale manjše skupine jetnikov: včasih celi odredi, včasih posamezniki, ki jih je doletel izbor med apelom ali čez dan. Po apelu so se morali vsi odbrani jetniki postaviti v krog na prostoru, kjer naj bi potekal eksercir. Metoda sama je pač dobro znana. Čeprav je prepovedana, jo uporabljajo v vseh armadah na svetu. Recimo naglo se vrsteča povelja: teci, lezi, plazi se, na vse štiri, na trebuh, na hrbet, vstani, stoj, teci in tako naprej. Ta naporna vaja ponavadi služi za ohladitev preveč razgretih butic. Toda tu, v Treblinki so naredili iz nje nekaj čisto drugega: ko je bil eksercir končan, izčrpani udeleženci niso šli spat, temveč so jih odnesli naravnost v »bolnico«.

Židje v Treblinki, ki so sčasoma postali tako brezčutni, da je zanje smrt izgubila velik del svoje pretresljivosti, so imenovali to vajo »mrtvaška tekma«. Spominjala je na balado o očetu, ki skuša svojega otroka rešiti pred zlobnim vilinskim kraljem: stiska ga k sebi

in galopira na konju skozi noč. A bolj ko hiti konj, bližja je smrt.

Na začetku tekme so žrtve v kratkem preblisku solidarnosti ostajale tesno skupaj. Kmalu pa so zažvižgali biči po hrbtih tistih tekačev, ki so bili zadnji. Ti so pohiteli, da bi se pomešali med tekmovalce spredaj; potem so pohiteli še ti, da ne bi sami zaostali, in kmalu je vso gručo zajelo hlastanje, da se je na široko raztegnila. Takrat pa se je začela katastrofa. Trajala je toliko časa, dokler ni najšibkejša četrtnina tekačev popustila.

Ena najbolj tragičnih »mrtvaških tekem« je bila tista, v kateri je umrl profesor Mehring. Ko je profesor prišel v Treblinko, se je zanj zavzel eden od njegovih nekdanjih učencev, Wildenstein po imenu; skupaj s tovariši je poskrbel za ubogega profesorja, kajti mož je bil že zelo v letih, za starčke pa v Treblinki ni bilo prostora.

Profesor Mehring je bil svoj čas v Lodzu ena najpomembnejših osebnosti tamkajšnjega geta. Ko so prišli Nemci, so ga katoliški prijatelji povabili, naj se skrije pri njih, toda odklonil je. Ravno tedaj je bil namreč zvedel, da transporti, ki vsak dan odhajajo iz Lodza, ne vozijo Židov nekam na vzhod h krčenju ledine, kot so govorili, marveč v Treblinko, in profesor je vedel, kaj to pomeni. Vsak dan je gledal, kako odhajajo transporti, ne da bi kdorkoli od deportirancev pokazal vsaj trohico odpora. Treba jim je povedati resnico, treba se je povezati in se upreti! Toda profesorja Mehringa so deportirali, preden se mu je posrečilo prepričati o tem vsaj enega Žida. V starem Rimu so prinašalcem slabih novic sekali glave; v Lodzu in Vilnu, v Bialystoku in v Varšavi pa so se ljudje zadovoljili kar s tem, da se enostavno niso ozirali na njihova svarila.

Profesor Mehring je dojel, da je židovsko ljudstvo v eni svojih najtežjih kriz. Zvečer je v barakah zbiral okrog sebe peščico jetnikov, jim razlagal svoje misli in jih rotil, naj na vsak način skušajo ostati živi. »To, da nas hoče uničiti ravno narod, s katerim smo vselej imeli

najplodnejše stike, gotovo nekaj pome- ni,« je dejal. »A le kaj? Moramo se doko- pati do tega odkritja. Tu zdaj tiči najbrž kakšna skrivnost, ki jo bo zgodovina razložila šele kasneje, po naši muče- niški smrti. Če bi šlo za Ruse ali Polja- ke, bi še nekako razumel njihovo uni- čevalsko strast, ampak pri Nemcih...« Ni dokončal stavka. Vprašanje je ob- viselo v zraku. Ubogi profesor ni čutil v mrtvaškem svetu Treblinke nobene zagrenjenosti, ne jeze, ne želje po ma- ščevanju, samo to bi rad dognal, za kaj sploh gre.

Kljub vsej previdnosti prijateljev je nekega dne pri apelu tudi njegova doletel izbor. Ko se je v »mrtvaški tekmi« raz- tegnila vrsta, ga je obšla neukrotljiva volja do življenja. Pognal se je naprej kot ponorel. »Lalka« ga je opazil, in ko je četrтина tekačev popadala, je ukazal, naj se tekma nadaljuje, samo da bi vi- del, koliko časa bo starček še zdržal. »Če jih dohitiš, ostaneš živ,« se je zadril »lalka« nad Mehringom. In ukazal je spet pognati. Tekachi so se zaustavljali in zadrževali tek, da bi pomagali ubo- gemu profesorju, toda to je samo spod- budilo nov tepež. Opotekali so se, biči so jim cefrali obleko, čez obraz jim je polzela kri. Napol oslepljeni od krvi in omotični od bolečin so spet pohiteli. Profesor, ki je že nekoliko zmanjšal raz- daljo, je videl, da se mu znova oddalju- jejo. Stegnil je roke predse, kakor da bi jih hotel zadržati, jih prositi za pomoč. Spotaknil se je, potem še enkrat; skušal je ujeti ravnotežje; nenadoma pa se je prelomil in omahnil v prah. Ko so pri- stopili Nemci, mu je polzel iz ust tanek curek krvi. Profesor Mehring je bil mr- tev.

Že dvakrat je prišel do vznemirljivih odkritij; prvič je šlo za čisto naključje. Židje so bili že dobra dva meseca v no- vem »getu«, ko je šel nekega jutra brez določenega namena mimo barake, kjer je pred selitvijo sam stanoval. Ker je bil prepričan, da vsi Židje prenašajo bacile skritih bolezni, po vselitvi jetni- kov ni nikoli več stopil v barako. Zdaj pa je že nekaj časa vladala celinska zima in »lalka« si je dejal, češ mraz je

gotovo pomoril vse bacile. Malo je še okleval, potem pa se je le odločil, da si ogleda prostore, v katerih prebivajo nje- govci Židje. Ko je pristopil, je začul šuš- ljanje in tihe, praskajoče šume. Takoj je pomislil na največji strah vseh je- čarjev: na skrivni rov. Neslišno je pri- tisknil na kljuko. Le kako so mogli Židje neopazno vstopiti v barako? V duhu je pomislil na vso množico straž. Potegnil je pištolo in naglo odsunil vrata. Pred njim sta od groze trda stala — dva Ukrajince. »Lalka« ni bil nič manj pre- senečen od njiju dveh in trojica si je za hip nemo zrla iz oči v oči. Ukrajince sta držala v rokah nekakšni motiki, kakor da bi bila nekaj kopala. »Lalka« si nikakor ni znal razložiti, kaj se dog- aja, po prestrašenih obrazih Ukrajincev pa je takoj spoznal, da ju je zalotil pri nekakšni lumpariji.

»Lalka« je prvi spregovoril.

»Kaj počneta tukaj?«

Ne da bi bil zmožen besede, mu je eden od Ukrajincev pomolil pest in jo razklenil. V polmraku barake se je na dlani zasvetilo rumeno zlato, vmes so zasijali diamanti.

»Zaboga!« je zašepetal »lalka«. Zdaj šele se mu je posvetilo: »Prekleti svinji — zlato kradeta! To je vendar lastnina reicha!« Bil je skrajno ogorčen, da si celo tu, sredi Treblinke drznejšo krasti nemoško zlato. Sploh ni pomislil, da je bilo to zlato nekoč last Židov, saj ti so bili kdaj že mrtvi; razen tega pa je zla- to, ki je v židovskih rokah, tako ali tako lahko samo nakradeno — v to je bil vsekakor globoko prepričan.

Prvi hip ga je obšlo, da bi oba Ukra- jince pri priči pobil. Toda vseeno je ho- tel prej zvedeti, koliko časa že hodita kopat zlato, ki so ga tam zakopali Židje.

»Dva meseca,« sta mu trepetaje od- vrnila.

»Torej sta začela že dan po tistem, ko so se Židje tu notri slačili?«

»Ne, še istega dne,« je zamrmral eden.

Tolikšna prostodušnost je »lalko« razorožila in vtaknil je pištolo nazaj v tok. Ukrajince sta mu z olajšanjem raz- kazala, da so tla v baraki vsa polna zlata, deviz in nakita.

»Lalka« je takoj dal barako sistematično prekopati. Rezultat je bil neverjeten: štirideset kilogramov zlata in draguljev ter več tisoč dolarjev in zlotov v bankovcih.

S tem bi se bila zadeva končala, ko bi mu ne prišlo nenadoma na misel prebrskati Židom žepe. Delo po opoldanskem odmoru se je bilo že pričelo. Dopoldne je prispel v taborišče nov transport, od njega je zdaj ostala le še gora trupel, ki so jih jetniki iz taborišča II vlačili k velikim grobovom. Taborišče I pa je spet nudilo nedolžno sliko velike starinarnice. Pripadniki rdečega in modrega odreda, ki so že opravili svojo posebno nalogo — sprejem novincev in njihovo slačenje —, so bili prideljeni odredom za sortiranje. Ogromni sortirni prostor z gorami oblek in kopicami drugih predmetov je dajal videz živahnega sejma; nakopičeno osebno imetje Židov, ki so prišli dopoldne, je učinkovalo kot mravljišče, ki ga raznaša krdelo mravelj. Vsak odred je brskal za stvarmi, za katere je bil pristojen, in jih vlačil na svoj konec, kjer so jih »pripravljali« in nakladali v velike kupe na robu trga. Esesovci, Ukrajinci in narsršeni kapoži so vladali nad tem bazarjem in vsakdo izmed njih je prežal, ne da bi vedel za druge, kako naj si prisvoji zlato, kak kos obleke ali kaj za pod zob. Bil je dan, natanko tak kot jih je bilo sedem v tednu in trideset v mesecu. Lahna meglica, ki je ni moglo prebiti blede zimsko sonce, je ovijala obrise oddaljenih barak in plinskih celic. Vseokrog ni bilo slišati glasu, kakor da bi svetloba in šumi ločevali svet Treblinke od vsega ostalega sveta. Tu na trgu, sredi ledenega čada, so se premikale utrujene, ljudem podobne postave; obstajale so samo zato, da so stregle obema opečnatima stavbama, ki sta se v jeziku taborišča imenovali »tovarna«.

Osupljivo tišino so naenkrat pretrgali žvižgi stražarjev. Jetniki so okameneli. Strah je šinil vanje in na mah prepodil njihovo dobrotljivo otopelost. Karkoli že je prekinilo enoličnost njihovega dela, njim je lahko pomenilo samo novo

nevarnost. Njihova »sreča« se je zreducirala na željo: samo nikar nobenega vznemirjenja. Sovražili so celo krike mučenih tovarišev. Čemu kričati? Čemu se upirati? To vodi samo k podvojenemu trpljenju.

»Naprej marš!« Povelje je prihajalo vse bliže in bliže, kot odmev so ga ponavljali vsi stražarji in kapoži.

Jetniki so se počasi zganili, biči so zažvižgali, tempo je oživel, klici so naraščali in neurejena množica je krenila hitreje.

Ko je tisoč jetnikov končno stalo mirno v poravnanih vrstah, se je prikazal »lalka«. Ni se smehljaj kot ponavadi, in to ni pomenilo nič dobrega. Brez besed je pristopil k prvemu v vrsti in mu ukazal, naj obrne žepe. Naključje je hotelo, da jetnik ni imel nobenega denarja pri sebi. »Lalka« je stopal dalje ob vrsti in ostro preiskoval vsakega jetnika. Vest o »prečesavanju« se je hitro širila od moža do moža, ne da bi kdo spregovoril. »Lalka« tudi pri drugem jetniku ni ničesar našel, prav tako ne pri tretjem in četrtem. Pri desetem ga je popadel dvom; najprej je pomislil, da se je zmotil v svojem sumu, zatem je podvomil v preiskovalno metodo. Pri dvajsetem se je vdal. Že je hotel oditi, ko mu je šinila v glavo nova misel.

»Vsi pet korakov nazaj, marš!« je ukazal in možje so zadenjsko odstopili. Tla, kjer so še pravkar stali, so bila podobna travniku, na katerem je počival šolski izlet, le da so namesto papirjev od šolskih malic vsepovsod ležali bankovci, namesto odtrganih medeninastih gumbov rumeni nakit in namesto rosnih kapljic mavrični dragulji.

Tisti večer so prvokrat vsi jetniki hkrati tekli v »mrtvaški tekmi«; po »lalkinem« naziranju je bil to samo nekakšen prvi ukor. Ta kazen pa ni zaustavila pobegov iz taborišča, ki tokrat sicer niso bili razkriti, vendar se je problem kmalu pokazal z novo ostrino.

Kurta Franza pri pobegih ni toliko motilo, da se Židje izmikajo svoji usodi, saj je vedel, da jih bodo prej ali slej spet ujeli. To je razložil jetnikom

po neki kazenski eksekuciji na takle očetovski, gostobesedni način:

»Čemu pravzaprav bežite? Zakaj jemljete nase to tveganje? Zakaj si delate toliko težav? Saj vas bomo vendar spet ujeli. Lahko bežite, kamor pač hočete, kolikor daleč hočete — slej ko prej boste spet tu v Treblinki, kajti ves svet bomo očistili Židov. Treblinka je kakor dno orjaškega lijaka in robovi tega lijaka so meje sveta. Vi ste čisto pri dnu, za vami pa se že spuščajo drugi in kmalu bodo pri vas.«

Govoril je tiho, kakor dobrodušen učitelj, ki kara poredne učenčke.

»Pripovedujem vam v vašo korist — meni je popolnoma vseeno. Židje prihajajo sem vsak dan v tisočih in jaz zlahka zapolnim vse vrzeli. Toda vi, vi ste na boljšem, vi jih boste vse preživeli — zadnje priče izginotja neke rase boste! In vi hočete bežati, čeprav vam smrt ne preti tukaj, marveč zunaj! Ze res, tu v Treblinki se dela, in rad verjamem, da tega niste navajeni. Toda kdor v Treblinki dela, ima kruh in obleko zagotovljeno. Iztrebili bomo samo nesposobne, a to je zakon, ki si ga nismo izmislili mi — tak je zakon narave. Mar menite, da narava pušča pri življenju slepe volkove in bolne leve? Verjemite mi! Delajte, lepo pametno delajte in ne begajte pred dolžnostjo — potem bo Treblinka nekega dne za vas postala svet veselja. Dajem vam častno esesovsko besedo.«

V »lalkinih« besedah je bilo nekaj resnice. Tiste čase je Žid zunaj taborišča komaj lahko pričakoval kaj več kot znotraj njegovih meja. Toda begunci so predstavljali problem drugje. »Tehniki« so se namreč bali, da bodo begunci izdali onim Židom, ki še žive po getih, kaj se dogaja v Treblinki. Naredili so sicer previdnostne ukrepe in bili prepričani, da se bodo prebivalci getov v svoji razdvojenosti rajši tolažili z lažmi, kakor da bi verjeli poročilom svojih bratov — a to se kaj kmalu lahko spremeni, če bo prihajalo od tod preveč prič. Čutiti je bilo nevarnost, da bo svet zvedel resnico in da bo Tretji reich obsojen.

Ena okolnost pa je le govorila »tehnikom« v prid: nezaslišanost resnice o Treblinki. Uničenje celotnega naroda je vendar nekaj tako nepredstavljivega, da človeški duh ne bo mogel zaobjeti te resnice! Znano je, da je laž tem uspešnejša, čim bolj je neverjetna. Ali obratno: čim bolj je neka resnica neverjetna, tem težje ji ljudje verjamejo. Taka je pač človeška pamet: očitno rajši verjame lažem kot resnici. In ravno ta nezaslišanost celotnega podviga je nacistom jamčila, da bo ostala resnica o Treblinki prikrita.

»Tehniki« so se zavedali, da je nemogoče preprečiti, da bi kaj proniknilo v javnost, po drugi strani pa so tudi vedeli, da Žide v getih, pa ves ostali svet in zgodovino lahko prepriča šele množica enakih pričevanj. Zato je bilo treba doseči, da beg ne bi postal nekaj samoumevnega, da ne bi postal splošna praksa. »Lalka« je kmalu spoznal širino tega problema in sklenil, da se spoprime z njim kar se da resno.

Volja do bega se je prebudila v Židih s tistim trenutkom, ko so po prvi reformi taborišča znova postali sposobni občutiti bolečino. Takrat so se nekateri odločili za samomor, drugi — spočetka le redki — pa so takoj pomislili na beg. Vsem se je zdelo nemogoče še naprej prenašati življenje v taborišču. Preostala sta torej samo dva izhoda: smrt ali beg. Žid zavrača misel na samomor — ne zaradi religiozne prepovedi, marveč zato, ker mu je življenje, kakršno koli že, nekaj svetega. Zato Galevskemu tudi ni bilo preveč težko zaustaviti epidemije samomorov, saj so bili bolj reakcija na strah in posledica nekakšne vrtoglavice nad prepadom groze.

Bolj ko so jetniki spoznavali, da samomor ni izhod, pogosteje so mislili na beg in vsak je skušal nekaj prispevati k iskanju možnosti. Tako so se tla v barakah spremenila v Ali Babino votlino.

Po prestanih nočeh strahu in groze so jetniki spet začeli delati načrte, samo da zdaj v mnogo večjem obsegu kot prej. Ure smrtnega strahu so jih iztrgale iz otopelega životarjenja, kamor jih je bilo pahnilo bivanje v Treblinki.

Zbudili so se v novo življenje, čeprav se je to življenje razlikovalo od normalnega, kakor se je svet Treblinke tudi sicer razlikoval od zunanjega sveta. Bistveni cilj tega novega življenja je postal beg. Hotelo se jim je bežati, kakor se v drugačnih okoliščinah nekomu hoče bogastva, družbenega ugleda, užitka. To ni bilo zavestno hotenje, prej nagon, kakršnega občutijo ptice selivke. Poslej je bila pomembna zanje ena sama stvar. Židje so spet postali »trmoglavo ljudstvo«.

Preizkusili so celo vrsto možnosti za beg: vlak, »bolnico« in skladišče oblek. Beg z vlakom — prva metoda, ki so jo uporabili — je bil najbolj zamotan, kajti pri tem je moralo pomagati več oseb. Zato so ta način skoraj popolnoma opustili, potem ko je »kive«, neki esesovec, o katerem bomo še slišali, postavil v taborišču na noge ovaduško mrežo.

Beg skozi »bolnico« je imel to prednost, da je bil mogoč brez tuje pomoči. Toda treba je bilo imeti veliko sreče, spretnosti in nadpoprečen pogum. »Bolnica« je prav toliko zaslužila svoje ime kot so plinske celice zaslužile ime »tovarna«. Tvorila jo je majhna baraka z velikim rdečim križem na steni ter prostrano grobišče poleg nje, kjer so sežigali trupla postreljenih in pobitih jetnikov ter papirje in fotografije na novo prispelih Židov. Sežiganje v jami so opravljali s tekočim žveplom. Odkar se je bil »lalka« odločil, da nekoliko ublaži desetkanje jetnikov, so ustrelili poprečno samo po deset jetnikov na dan. Zato tudi niso vsak dan dovajali žvepla v jamo in tako ogenj ni več prestanto gorel. Kdor je hotel zbežati, je medtem, ko je metal v jamo papirje in fotografije, lahko izkoristil nepazljivost ukrajinskih stražarjev, da se je še sam vrgel noter ter se skrnil pod trupli. Tam je moral potem pričakati noč in poskusiti zlesti pod bodečo žico na prostoto.

Do jame ni bilo težko priti. Mnogo težje pa je bilo ukantiti ukrajinsko stražo. Dejansko se je na ta način posrečilo uiti le redkim jetnikom, vse dokler ni

usoda prinesla kapa Kurlanda, ki je bil kot odgovorna oseba v »bolnici« sprva videti sumljiv, zato ga Galevski, ki je iznašel ta način pobega, ni hotel prositi za pomoč. Nekega dne pa je Kurland sam od sebe opazil, kako se je neki jetnik vrgel v jamo. Nagonsko je nekaj zavpil Ukrajincem in tako odvrnil njihovo pozornost. Odslej se je redno vsak večer vrtel okrog jame in pomagal beguncem. Tako je praktično odpadla nevarnost, ki so jo predstavljali ukrajinski stražarji.

A ko je bil človek enkrat v jami, zadeva še zdaleč ni bila končana. Smrad po trohnohi in zaudarjanje po sežganem mesu sta marsikoga spravila ob zavest. Druga, še strašnejša nevarnost: skočiti v jamo na takšen dan, ko bodo Ukrajinci spet dolili žvepla. Nihče ni mogel predvideti, kdaj se bo to zgodilo, kajti bilo je odvisno od tega, koliko ljudi bo pobitih pri večernem apelu. Kdor je imel smolo, da je poskusil pobegniti na tak dan, je zgorel ali se zalučil v jami.

In ko se je končno znočilo, je bilo treba še splezati iz jame. To ni bilo preveč težko, kajti Ukrajinci so bili večkrat pijani ko čep, bodeča žica pa ni bila pod električno napetostjo. A kdor je tako ušel iz Treblinke, ga je čakala še zadnja preskušnja, in ta je bila nemara najhujša: samoohranitev »v prostosti«. Edino »orožje« ti je bilo zlato, ki si ga imel s seboj.

Tretja pot za beg je bila manj nevarna, zahtevala pa je sodelovanje tovarišev in skrajno natančne priprave. Proti koncu dneva se je bilo treba pritažiti v enem izmed velikih skladišč obleke. Skriti se tam notri je bila nadvse težka naloga, kajti skladovnice oblek so bile sestavljene iz velikih, tesno prilagojenih se kockastih bal. Te so bile tako skrbno poravnane, druga nad drugo, da se je bilo komaj mogoče stisniti med nje, ne da bi se podrla celotna piramida. Zato je bilo treba čez dan pri zlaganju napraviti znotraj skladovnice votlino, tolikšno, da se je v njej lahko skrnil človek, vhod pa zadelati z balo obleke in ga tako zamaskirati. To je zahtevalo

precejšnje spretnost in v nobenem primeru ni zadostoval en sam človek. Če pa se je posrečilo najti pomoč prijatelja in če je vse ostalo v tajnosti, je bilo potem, ko je begunec že čepel v svoji luknji, zelo veliko upanja, da bo beg uspel. Tudi ta pot se je praktično zaprla, ko so zavladali v taborišču ogleduhi.

Organizacija pobegov je postavila Galevskega pred velike probleme in mu jemala vso energijo. Rotil je jetnike, naj tvegajo, in jim neutrudoma govoril: »Pojdite med ljudi! Pripovedujte jim še in še, kaj ste doživeli!« povrh je moral še skrbeti za konspiracijo pred Nemci. Iz tega razloga je vsak dan izpopolnjeval številčno stanje jetnikov s prišleki naslednjega dne. Nemci so med žrtvami, določenimi za plinske celice, izbirali nadomestilo za tiste, ki so prejšnji večer pomrli pri »mrtvaških tekmah«. S pomočjo Adolfa, ki ga je določil za svojega predelavca, je po svoje izbiral tudi Galevski. Dokler jetniki niso dobili številk, tega ni bilo preveč težko prikrivati. Begunci so izginili pred večernim apelom in Galevski je izpolnil primanjkljaj naslednji dan takoj po jutranjem apelu. Torej je moral goljufati samo pri dveh apelih. Dokler so se Nemci omejevali na to, da so dovolili preštovati jetnike njemu, je bilo vse odvisno samo od njegove spretnosti. Število jetnikov je poznal, treba se mu je bilo le »zmotiti« pri glasnem preštevanju. Če pa so začeli preštovati Nemci sami, se je tak apel spremenil za Galevskega v pravo čarovniško predstavo.

Tako je Galevski vlekel »lalko« za nos štiri tedne, ne da bi mu kdajkoli spodletelo. V teh štirih tednih so se Židje otresli svojega stanja popolne zasužnjenosti in se naučili upiranja. Slehernemu »lalkinemu« ukrepu je takoj sledil židovski nasprotni ukrep. »Lalka« je dal vsakemu jetniku priti na jopič

jetniško številko: Židje, ki so bežali, so prepuščali jopiče preostalim. »Lalka« je razdelil vse jetnike v trojke, v katerih je vsak jamčil za drugo dvojico: jetniki so bežali v troje. Nič ni zaleglo, ne pregovarjanje ne grožnje, niti javne usmrtitve ne. Volja za beg je bila močnejša od strahu pred smrtjo, močnejša od strahu pred okrutnimi mukami.

Potem je nastopil človek z imenom Küttner. Jetnikom se je zdelo, da je po videzu podoben Židu, in so mu rekli »kive«*. Ta človek je organiziral ova-duško mrežo, ki je postala strah in trepet taborišča; a pobegi so se vseeno nadaljevali. Četudi je od dne do dne kopnelo število uspešnih poskusov, so se še vedno našli možje, ki so bili pripravljeni tvegati življenje za prostost. Vedeli so, da bo ta prostost komaj kaj boljša od življenja v Treblinki, toda gon po begu ni bil zaveda presoje. Bežali so, kakor gnani od nekakšnega nepremagljivega nagona — nemara istega, ki je Žide že od davnaj silil, da so ostali Židje.

A kljub temu so pobegi nekega dne prenehali. »Lalka« in »kive« sta menila, da sta svojim jetnikom končno le zlomila hrbtenico. Kolikšno zadoščenje zanj! Podzavestno pa sta vendarle še čutila neki nedoločen strah pred temi bitji, ki so v najglobljem brezupu nena-doma našla v sebi moč za odpor, čeprav so se dala prej toliko časa brez volje tlačiti.

»Lalka« je s tem svojim samozadovoljstvom zagrešil že drugo napako. Židje so vso svojo energijo in vse svoje upanje zastavili za tako neverjeten in hkrati tako veličasten cilj, da nima primere v zgodovini nacističnih taborišč v Evropi: za oboroženo vstajo.

* »Kive« — Vzdevek treblinskega »angela smrti«, esesovskega oficirja in zagrizenega antisemita Küttnerja, ki je organiziral v taborišču ova-duško mrežo.

Ernest Eypper — prvi talec v Ljubljani

Miroslav Luštek

Zgodovina

odpora

Ko sem zbiral podatke o ljubljanskih talcih po obsežnih fasciklih komisije za ugotavljanje vojnih zločinov okupatorja in domačih izdajalcev, sem zasledil med njimi tudi imena svojih znancev. Ni jih sicer mnogo, zato pa sta se mi misel in pero ustavila ob imenih tovarišev, ki sem jih поблиže poznal. In še pri teh ne enako. Ni me toliko presunila usoda Žerjalovega Tončka in Gorjanovega Karla, saj sta, oba stara revolucionarja, preganjana in zaprta že v stari Jugoslaviji, dobro vedela, kaj ju čaka, če padeta v roke okupatorja. Bolj me je presunila usoda vseh tistih, ki so začeli svojo revolucionarno pot šele s prihodom okupatorja in ki jih je v revolucionarne vrste gnal bolj klic srca kot pa klic razuma... In vendar so tudi mnogi izmed teh — čeprav mladi revolucionarji — končali svoje kratko, toda težko in bogato revolucionarno pot nič manj častno kot njihovi starejši tovariši. Med vsemi pa je gotovo najvidnejši lik Ernesta Eyppra, nekoč neugnanega študenta, igralca in pesnika, veseljaka in svetovljana, po prihodu okupatorja pa človeka, ki je svoje velike sposobnosti, energijo in čas dal na razpolago osvobodilnemu boju.

Komaj leto dni je služil veliki ideji osvobodilnega boja. Toda pri revolucionarjih ne smemo šteti dni, tednov in let, temveč njihova dejanja. Teh pa je bilo toliko, da si je z vso pravico v tako kratkem času pridobil največje odlikovanje osvobodilnega boja — red narodnega heroja.

1. maja 1942 je karabinjerski kapetan Vito Guariglia dal komandi divizije Granatieri di Sardegna poročilo:

»Danes, 1. maja ob 7.15 sta bila na strelišču v Ljubljani ustreljena:

1. Eypper Ernest, sin Ernesta in Košak Ivanke, rojen v Ljubljani 23. decembra 1914, stanujoč v Prijateljevi ulici 8.

2. Gašperlin Mirko, sin. pok. Josipa in Mihelič Neže, rojen v Kranju 9. februarja 1912, stanujoč v Ljubljani, Hrenova ulica 17.

Brez incidenta.«

Na koncu poročila je pripis, napisan s svinčnikom, ki se v prevodu glasi:

»Ernest je pred smrtjo rekel v francoščini: Svoboda, ki si tako draga, kar ve le oni, ki da zanjo življenje. Brivec (Mirko Gašperlin — op. M. L.) ni govoril. Pokopana sta v Ljubljani.«

Ernesta sem poznal že iz dijaških let. Bil je lep, krepak, črnolas fant, vedno vesel in neugnan. Redko sem videl samega, vedno je bil v družbi treh svojih mlajših polbratov in drugih otrok s Prul in Trnovega. Pravzaprav ni bil v družbi, družba je

bila pri njem, zakaj zaradi svoje duhovitosti, iznajdljivosti, podjetnosti in neustrahovitosti je bil družbi vodja. Poznali smo ga domala vsi sovrstniki iz Trnovega. Na tihem smo ga prav vsi občudovali in bili ponosni, da smo lahko bili z njim.

Toda kmalu je tej družbi odrasel in si poiskal novo okolje. Našel ga je pri Šentjakobskem gledališču, kamor ga je verjetno uvedel njegov stric, igralec, režiser in funkcionar te priznane tradicionalne gledališke skupine. Skupno z Ernestom so se tu pričeli uveljavljati Stane Sever, Ančka Levarjeva, Frane Milčinski, Broni Battelino in še vrsta drugih, ki jih je sem pripeljala ljubezen do gledališča in so pri gledališču tudi uspeli. Uspel bi tudi Ernest, oziroma je že takrat uspel, saj ga je ravno Stane Sever postavljajal vedno kot primer rojenega gledališkega talenta.

Vendar ni bil dolgo pri Šentjakobskem gledališču. Ko je leta 1935 končal srednješolski študij, je — ker je bil po očetu Francoz in je imel francosko državljanstvo — bil poklican v Francijo, da odsluži vojaški rok. V tem času se je pogosto javljal svojim ožjim znancem. Po dveh letih vojaškega življenja se je vpisal na pariško univerzo, kjer je študiral diplomatske vede. Toda le kratkih šest mesecev. Bil je sicer francoski državljan, toda po srcu Slovenec, in hrepenenje ga je vleklo nazaj v Slovenijo. Vrnil se je decembra 1938. leta, se vpisal na pravno fakulteto ljubljanske univerze in začel ponovno nastopati v Šentjakobskem gledališču.

Pred odhodom v Francijo se Ernest politično ni udeleževal, niti ni posegal v razgovore, kadar je družba politizirala. Zrasel je v liberalni meščanski družini in je bil tipičen otrok tega okolja. Po vrnitvi iz Francije je bilo drugače. Dve leti vojaškega življenja, ki jih je prebil kot preprost vojak med delavci in kmeti, ter šest mesecev pariške univerze je pustilo v njem vidna znamenja. Prav v tem času je španska državljanska vojna močno razgibala ves svet, posebno še sosednjo Francijo, kjer je prevzel vlado Leon Blum s svojo Ljudsko fronto. Vse to seveda ni moglo pustiti »mladega Francoza« ravnodušnega.

Iz Francije se je vrnil kot odločen levičar, navdušen nad Blumom in Ljudsko fronto. Ko smo mu v družbi prikazovali Bluma kot oportunisto, je vehementno dokazoval obratno, kazal časopisne izrezke, Bluma z dvignjeno pestjo na delavskih zborovanjih in vztrajal pri svojem. In vendar, politično ni bil več nezainteresiran, celo aktiven je postal.

Kot francoski vojni obveznik je okusil začetek druge svetovne vojne. Avgusta 1939 je bil poklican na francoski konzulat v Beograd. Septembra 1939 je napadel Hitler Poljsko, Anglija in Francija sta stopili v vojno. Dežela, katere državljan je bil, je bila v vojni. Poslan je bil v Sirijo v Bejrut, kjer je doživel zlom Francije.

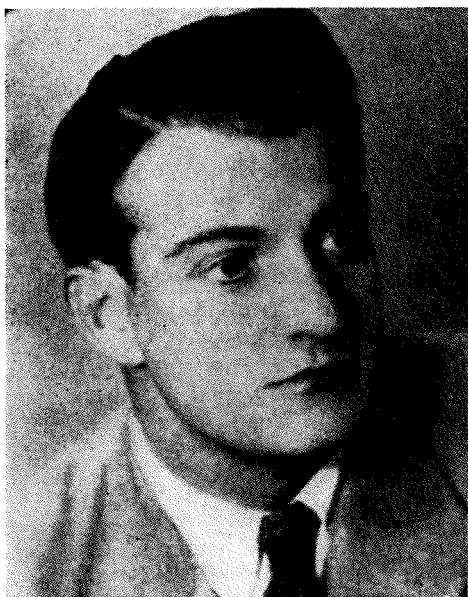
Zopet se je vrnil v Slovenijo. Formalno je bil uslužbenec francoskega konzulata v Ljubljani, poleg tega je študiral pravo na ljubljanski univerzi in igral in režiral v Šentjakobskem gledališču.

Vse to je trajalo do zloma stare Jugoslavije, do prihoda Italijanov v Ljubljano.

Osvobodilno gibanje ga je priklenilo nase. S službo na francoskem konzulatu je prenehal, prav tako s študijem na univerzi in igranjem pri Šentjakobu. Ves svoj talent in ambicijo je posvetil revoluciji in ji je bil do dna predan. Nobena naloga mu ni bila pretežka, nobena naloga ni ostala neizvršena. Pri svojem delu je bil do skrajnosti dosleden, poleg tega pa na vso moč nekonspirativen. Vse je hotel izvršiti sam, in to večkrat z velikim zanesenostjo.

Seveda njegovo delo ni moglo ostati skrito. Že avgusta meseca 1941 so ga Italijani zaprli v prostore šentpeterske vojašnice. Toda le za kratek čas. Upali so, da ga bodo z zaporom ustrahovali in da bo miroval. Toda zmotili so se. Brž ko so ga izpustili, je pospešeno nadaljeval svoje delo.

V tem času sva se kot aktivista v istem rajonu večkrat srečala. Zdelo se mi je, da je še bolj agilen in še bolj nekonspirativen. Skoraj ni bilo sestanka, na katerem ne bi bil navzoč. Z delom je bil preobremenjen, sprejemal je nove in nove naloge, delal je pravzaprav dan in noč.

Ernest Eypper, prvi talec v Ljubljani

Zgodaj jeseni 1941 je bil formiran rajonski odbor Osvobodilne fronte za Trnovo. S svojim neutrudnim delom in predanostjo stvari osvobodilnega gibanja si je pridobil zaupanje višjih forumov, in tako je postal član prvega odbora. Prevezel je odgovorno funkcijo vojaškega referenta, ki se ji je popolnoma posvetil. Z njemu lastno organizacijsko sposobnostjo je organiziral vojaško mrežo, dosegel lepe uspehe in izvedel nekaj uspešnih akcij.

Ernesta je že prej poznalo vse Trnovo. Nevarnost je bila, da bo ponovno padel v roke Italijanom. Zato je moral v ilegalo. Formalno se je odselil od doma in se največ zadrževal pri sorodnikih Zalarjevih v Cerkveni ulici. Ponarejena legitimacija in hladnokrvni nastop sta mu seveda pomagala, kadar se je moral legitimirati Italijanom, pomagala pa mu nista pri tistih ljudeh v Trnovem, ki so bili reakcionarno razpoloženi in so se po navodilih svojih višjih forumov že pričeli organizirati. Zato je moral v stoo odstotno ilegalo. Samega sebe je moral popolnoma spremeniti. To, kar je včasih kot igralec delal sleherno soboto in nedeljo na šentjakobskem odru sam, mu je odslej delal brivec Ivan Kosec na Miklošičevi cesti. Iz črnolasca je postal plavolasec, iz študenta je postal privatni uradnik, obrtnik, delavec in celo duhovnik. Vendar je včasih na odru bolj odigral svoje vloge kakor pa sedaj v življenju. Vse preveč je pretiraval, in včasih smo hudomušno ugotovili, da igra zdaj cele dneve.

Uspehi, ki jih je imel pri svojem delu, predanost in organizacijska sposobnost, ki jih je pokazal pri delu v rajonskem odboru Trnovo, niso ostali neopaženi. Vodstvo osvobodilnega gibanja mu je zaupalo novo odgovorno funkcijo v obveščevalni službi.

Za njegovo tedanjo funkcijo nisem natanko vedel. Vedel sem le, da ne dela več v rajonskem odboru, ker se pri delu nisva več srečavala. Videl sem ga pa z Ivom, za katerega sem vedel, kakšne naloge ima.

Ko sem bil marca 1942 ob blokadah prijet in poslan v belgijsko vojašnico skupno z nekaterimi trnovskimi aktivisti, smo v kasarni videli tudi izdajalca Jožeta Špicerja v uniformi italijanskega karabinjerja. Ko mu je nekdo očital to podlo dejanje, je Špicer hladnokrvno izjavil, da ne bo nikogar od nas izdal, da pa se bo maščeval nad Eypprom.

Majskega dne 1942 je prišla v taborišče Gonars vest, da je 1. maja padel kot talec Ernest Eypper.

Od tu naprej govore arhivi.

Proti Eyppru in še nekaterim tovarišem in tovarišicam so Italijani uvedli sodni proces pred vojaškim sodiščem. Mapa TM 1942/898 hrani obtožnico, zapisek zasliševanja na karabinjerski postaji in obremenilni material, ki so ga našli pri Eyppru ob aretaciji.

Povod za Ernestovo aretacijo je bilo zasledovanje Zdenke Armičeve.

Dva italijanska karabinjerja sta opazila zjutraj 18. marca na današnji Prešernovi cesti v družbi nekega neznanca žensko, ki je bila podobna zasledovani Zdenki Armič. Nista je aretirala, temveč sta sklenila, da postavita naslednji dan zasedo. Dne 19. marca so karabinjerji Carini, Laharnar, Mauri in Zorn — imena zvenijo čudno slovensko, Carini in Zorn sta bila pri zasliševanjih tudi tolmača za slovenščino — bili v zasedi in ob 10.45 opazili v bližini palače takratnega visokega komisariata dozdevno Zdenko Armič z neznancem, v primerni razdalji za njima pa mlajšega moškega na kolesu, ki je bil po mnenju karabinjerjev sledil Armičevi iz varnostnih razlogov. Ko sta Armičeva in neznanec zavila proti Šiški, je odšel kolesar peš proti palači visokega komisariata, kjer se je sestel z nekim neznancem, ki je nosil očala in govoril z nizkim glasom. Ta neznanec je sličil po opisu iskanemu Ernestu Eyppru. Karabinjerji so ju obkolili, aretirali in legitimirali. Prvi, ki je sledil Armičevi, je imel legitimacijo na ime Stanislav Ključar, drugi, ki je bil podoben Eyppru, pa na ime Andrej Puhar.

Pri preiskavi na karabinjerski postaji so ugotovili, da ima prvi pravilno legitimacijo, za Puharja pa, da ima ponarejeno. Poizvedovali so namreč na anagrafskem uradu in ugotovili, da je ime Puhar sicer v anagrafu, toda z rojstno letnico 1911, ne pa 1903, kot je bilo navedeno v legitimaciji Andreja Puharja. Pri nadaljnji preiskavi so dognali, da je bila legitimacija št. 014940 z dne 9. 3. 1942 izdana gostilničarju Ivanu Robežniku z Viča in ne privatnemu uradniku Andreju Puharju.

Karabinjerji so torej dobro preverili vsa stvar in Eyppru ni preostalo drugega, kakor da je priznal svoje pravo ime.

Eypprovi odgovori pri zasliševanju na karabinjerski postaji so bili vseskozi dobro premišljeni in inteligentni. Ni priznal ničesar in se je zagovarjal tako, da bi mu Italijani morali verjeti, če ne bi imeli o Eypprovem delovanju zelo dobrih podatkov. Morda se je izdajalec Špicer le maščeval, kakor je grozil, čeprav ni nikjer omenjeno njegovo ime.

Iz zasliševanja, ki je priključeno njegovemu sodnemu aktu, je razvidno, da ni ničesar izdal.

Najbolj so ga bremenila obveščevalna poročila, ki jih je skušal ob aretaciji neopazno odvreči, kar pa se mu ni posrečilo. Karabinjer Laharnar mu je namero preprečil. Na prvem so bili podatki za izdajalko Bredo Hvale:

»Ljubljana 15. marca 1942. *Hvale Breda* Grad I. je dokazano v službi okupatorjev. Poleg tega, da je bila javna priležnica cele vrste italijanskih vojakov, je v zadnjem času imela tudi zveze s policijsko službo vojaškega poveljstva. Že v februarju je po njenih navodilih organ fašistične policije več dni zaporedoma ustavljal in preiskoval vrsto grajskih fantov, toda za takrat brez resnejših posledic.

Ko pa so se začela v Ljubljani sedanja okupatorska nasilstva, sta pri prvi preiskavi na grajski planoti bila na njeno prijavo aretirana Humar Jernej in delavec Munda Vekoslav, ki sta bila takoj ločena od drugih in odpeljana v posebne zapore belgijske vojašnice. Prvi, Humar Jernej, je obtožen, da je bil jugoslovanski špijon in da še sedaj prejema denar, da je pripadnik OF in da je grozil dekletom s striženjem las. Vse to je Breda Hvale govorila o Jerneju Humarju, še preden je bil aretiran. Tudi drugi, delavec Munda, je zaprt skoraj gotovo na njeno prijavo. Poleg njiju so bile še tri aretacije, za katere pa ni dokazov, da so v zvezi z ovaditeljico. Breda Hvale je po aretaciji izginila z Gradu. Nekaj dni nato pa je prišla zopet domov (brez spremstva) in izjavila, da je zaprta zaradi komunizma in da je prišla po obleko, ker da gre v Italijo. Opaženo je bilo, da se je prosto gibala v belgijski vojašnici. Sumi se, da jo je okupator samo zaščitil pred zaslužno kaznijo.

Toneta Tomšiča, organizacijskega sekretarja CK KP Slovenije, so Italijani ustrelili 21. maja 1942

Vsa rodbina Hvale je vpisana v fašistično stranko. — Oče je v Tobačni tovarni zaupnik (če ne celo predsednik) Dopolavoro in je prav tako denunciantsko navdahnjen (ob priliki proslave žrtev ljubljanskega procesa meseca januarja je poslal svoje otroke, da so obvestili vojake, da visi na gradu slovenska zastava, ki so jo nato Italijani raztrgali z bajoneti in pohodili). Bil je agilen član ZZD. Vedel je tudi dobro vse o početju svoje hčerke Brede.«

Drugi in tretji listek govorita o zasledovanju izdajalca Franca Ogorelca:

»15. III. Ob 2. uri popoldne je šel Ogorelec na Bleiweissovo št. 20/I k Novak (Krulec, Kosch). Do 4. ure ga ni bilo ven.

16. III. Ob pol 3. uri je šel z nekim laškim uradnikom na Vidovdansko cesto št. 8. Ob pol 4. uri sta prišla ven in še neki tretji. Vsi trije so šli na Cigaletovo 3 in ostali do pol pete ure. Potem je z Italijanom šel na Miklošičevo cesto, tretji pa je šel nazaj.«

»18. III. Popoldne nič.

Popoldne ob ob pol 3. uri od doma, in sicer: k frizerju v Gajevo ulico 3 minute, nato je odšel po Tyrševi, Selenburgovi, Gradišču, Igriški. Tam se je ustavil v trgovini s čevlji Živko (vogal), nato po Gregorčičevi, Bleiweissovi domov.«

Spreten zagovor mu ni pomagal. Vsi trije citirani obveščevalni listki, pisani vsak z drugo pisavo — kar je bilo dokaz, da zbira obveščevalno gradivo — so natančne informacije, s katerimi so Italijani razpolagali, potrdili. Obtožnica mu namreč med drugim očita: »V trenutkih aretacije je Eypper skušal odvreči nekaj lističev, pisanih v slovenščini ...

Iz vsebine teh listkov je razvidno, da je Eypper imel zadnje mesece nalogo preiskovati in nadzirati slovenske prebivalce, ki naj bi bili, kot je Osvobodilna fronta mislila, informatorji italijanskih oblasti. Le-te bi moral naznaniti nato tajnemu sodišču OF, da nad njimi izvrši tako imenovano partizansko pravico, ki se je vedno končala z usmrčitvijo imenovanih. Iz vsebine teh listkov je razvidno, da je

bila delavnost Eyppra — kot bo še povedano — obrnjena zlasti proti sledečim slovenskim državljanom:

— Hvale Bredi . . .

— Ogorelcu Francu, uradniku, vpisanem v fašistično organizacijo v Ljubljani.

27. marca zjutraj je bil Ogorelec težko ranjen od revolverskih strelav neznanih partizanov. Hvale Breda je bila ustreljena od neznancev popoldne 5. aprila t. l. Absolutno gotovo je, da je Eypper soudeležen pri teh zločinih, čeprav je bil v dnevih zločinov že aretiran; nedvomno so bili zločini zaukazani od tajnega sodišča OF zaradi obvestil, ki jih je dobilo prej od Eyppra . . .

V številnih zasliševanjih, ki jih obsega priloga št. 4, Eypper absolutno ni hotel dati nobenih podrobnosti o svoji široki zločinski dejavnosti, niti ni hotel dati podatkov o Osvobodilni fronti in njenih organizacijah — tajnem sodišču, partizanskih formacijah, oboroženih grupah itd. — čeprav smo mu dali razumeti, da so italijanski organi na tekočem o važni nalogi, ki jo je imel v imenovanih organizacijah. Skušal nas je tudi prepričati, da ne pozna Armič Zdenke . . .«

Gradivo za Ernestovo obtožnico je bilo pripravljeno, toda do sodbe pred vojaškim sodiščem ni prišlo.

Zakaj? Ali so se Italijani pri številnih zasliševanjih prepričali, da iz Ernesta ne izsilijo nobenega priznanja, in so ga zato namenili za talca, ali so hoteli za 1. maj ustreliti pomembnega člana OF in ne samo navadnega simpatizerja? Verjetno drži eno kot drugo.

Tako je Ernest Eypper v mladem sončnem prvomajskem jutru ponosno in vzravnano čakal, da izvrše karabinjerji ukaz svojega poveljnika. Ob 7.15 je poveljnik zamahnil z roko, toda še prej je Ernest z nizkim, patetičnim glasom dejal: »Svoboda, ki si tako draga, kar ve le oni, ki da zanjo življenje.« Govoril je kot včasih na odru. Toda namesto aplavza iz avditorija so zagrmeli strelci iz karabinjerskih pušk in podrli sedemindvajsetletnega revolucionarja.

Cankarjeva založba je izdala v slovenščini zbrano delo Josipa Broza-Tita, ki sicer prihaja na knjižni trg pod naslovom Borba za mir in mednarodno sodelovanje. Originalna srbohrvatska izdaja je dosegla 19 zvezkov, v slovenščini pa smo zdaj dobili 17. knjigo, ki jo je prevedel Franček Šafar. Sedemnajsta knjiga Titovega zbranega dela je prišla na knjižni trg pred visokim življenjskim jubilejem maršala Tita in pomeni vsaj delno počastitev praznika našega maršala s strani te slovenske založbe. Vendar bo ta počastitev, če bo Cankarjeva založba ostala le pri tej knjigi, sorazmeroma skromna. Zlasti še, ker je knjiga izšla v skromni nakladi, ki ni na nivoju izdajanja slovenskih knjig. Znano je, da nekatera dela prihajajo na naš knjižni trg v izjemno visokih nakladah, poprečna naklada knjig pa je tudi vsaj solidna, če že ne visoka in dosega nekaj tisoč izvodov. Tudi prva knjiga Titovega zbranega dela je v slovenščini izšla v sedem tisoč izvodih, sedanja knjiga pa obsega naklado komaj pol tisočaka. Ob dej-

stvu, da imamo toliko znanstvenih ustanov, toliko različnih šol, znanstvenih in strokovnih knjižnic, pa družbenopolitičnih organizacij, ki bi morale imeti knjigo v svoji zbirki, je naravnost nemogoče, da bo prišlo med ljudi komaj nekaj sto izvodov. Gre namreč tudi za knjigo, ki je ne kupujejo toliko posamezniki kot za izdajo, namenjeno knjižnicam, redakcijam, strokovnim ustanovam, političnim telesom, za knjigo, v katero mora in bo moral pogledati vsak, ki proučuje našo preteklost, se ukvarja z družbenimi in političnimi problemi, če že ne danes pa jutri. Res je knjig že sedemnajst, res je tudi, da je s strani družbe vse manj podpore slovenskemu založništvu, ki išče najrazličnejše poti, da se rešuje iz zagat. Toda verjetno bo prihodnost pokazala napako preizkušnje.

Sicer pa je sedemnajsta knjiga Titovega zbranega dela posvečena letu 1964 in vsebuje vse članke, govore, poslanice, referate, izjave, zdravice, zapiske, ki jih je maršal Tito imel v letu 1964 in ki kažejo ne samo po-

dobro takratnega časa, temveč vso aktivnost maršala Tita v tistem letu. Knjiga nam torej kaže maršala Tita kot državnika in politika, kaže pa nam tudi politične premike doma in v svetu in predstavlja tako dragocen dokument časa in ljudi.

Precej drugačna je knjiga izbranega dela Borisa Kidriča, ki jo je v počastitev obletnice rojstva velikega slovenskega revolucionarja, borca in misleca, izdala založba Mladinska knjiga. Bila je prav gotovo posrečena zamisel izdati v okviru popularne, a izjemno tople sprejete zbirke Naša beseda, nekaj značilnih sestavkov, govorov, razprav in člankov Borisa Kidriča. S knjigo bo namreč današnjemu človeku lik Borisa Kidriča prikazan v docela novi luči. Morda sicer ne toliko kot lik borca, voditelja revolucije, temveč bolj kot lik družbenega delavca in politika, analitika in misleca, ki ga ne zanima samo aktualna problematika, temveč, ki analizira preteklost in kaže na smer nadaljnega razvoja. Ob dejstvu, da je zamrlo izhajanje Kidričevega zbranega dela, pomeni knjiga izbranega dela prav gotovo omembe vreden dogodek. Zlasti še, ker dosežejo tudi

pri ljudeh vse večji uspeh knjige z zgoščenim prikazom posameznih stvaritev.

Knjigo izbranega dela Borisa Kidriča je uredil Franček Bohanec. Na prvo mesto je uvrstil najdaljše delo, razpravo z naslovom Evropske krize in slovenski narod. V literarno preteklost segata dva sestavka z naslovoma Pripombe k slovenski literarni zgodovini ter Lik slovenske inteligence med Prešernom in Levstikom. Dva sestavka sta posvečena oboroženi vstaji. Tu je govor o vlogi delavskega razreda, v drugem o osvobodilni vstaji. Slede sestavki o kongresu kulturnih delavcev, o karierizmu in o zlati sredini med vojno, zaključujeta pa knjigo dva sestavka, posvečena slovenskemu nacionalnemu vprašanju.

Izbrano delo Borisa Kidriča kaže torej dve komponenti dela slovenskega revolucionarja. Kaže nam Kidriča kot politika, javnega delavca, pa tudi Kidriča, ki ga močno zanimajo kulturni problemi. Vsekakor pa bo knjiga močno približala današnjemu človeku Kidričevo osebnost. Škoda le, da ni vsaj kratke uvodne besede in nekaj opomb, ki bi bile bralcu več kot koristne.

Prejeli smo v oceno

Boris KIDRIČ: *Izbrano delo*. Zbirka Naša beseda. Izbral in uredil Franček Bohanec. Opremil in tehnično uredil Aco Mavec. Založila Mladinska knjiga. Ljubljana 1972.

Erna MUSER — Vida ZAVRL: *Ravensbrück*. Oprema: ing. arh. Jože Brumen. Varovalni ovitek: Cita Potokar. Izdala in založila Partizanska knjiga. V Ljubljani 1971.

Vinko SUMRADA-RADOŠ: *Ulaka* (in druge partizanske pesmi). Oprema: Andrej Verbič. Ilustracija: Lojze Perko. Založila Partizanska knjiga. Ljubljana, januar 1972.

Dr. Aleksander GALE-PETER: *Partizanski zdravnik*. Oprema: Andrej Verbič. Izdala in založila Partizanska knjiga. Ljubljana 1972.

Marijan ZADNIKAR: *Srednjeveška arhitektura kartuzijanov in slovenske kartuzije*.

Opremil Marijan Zadnikar. Izdala Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Založila Državna založba Slovenije. Ljubljana 1972.

Miško KRANJEC: *Podrti hrast* (leto 1941 v Prekmurju). Kronika nekega rodu. Opremil akad. slikar Franc Mesarič. Založila in izdala Pomurska založba ZGP »Pomurski tisk«, Murska Sobota. Murska Sobota 1972.

Josip BROZ-TITO: *Borba za mir in mednarodno sodelovanje*. XVII. knjiga. Prevedel Franček Safar. Opremila ing. arch. Jakica Accetto. Izdala Cankarjeva založba v Ljubljani. Ljubljana 1972.

Slobodan NOVAK: *Dišave, zlato in kadilo*. Knjižnica Levstikov hram. Prevedel Marjan Krušič. Opremil in grafično oblikoval Dušan Osredkar. Izdala Mladinska knjiga. Ljubljana 1972.